

1134426

DIE FONOLOGIESE SISTEEM

VAN HANANWA

deur

ALBERT EWALD KOTZÉ

Voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad

Magister Artium

in die vak

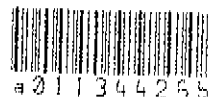
Afrikatale

aan die Universiteit van Suid-Afrika

Studieleier : Prof L J Louwrens

Medestudieleier : Prof D P Lombard

Datum van inlewering : Junie 1987

011344265

ERKENNING

Geldelike bystand gelewer deur die Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing vir die publikasie van hierdie werk word hiermee erken. Menings in hierdie werk uitgespreek of gevolgtrekkings waartoe geraak, is dié van die skrywer en moet nie beskou word as dié van die Raad vir Geesteswetenskaplike navorsing nie.

Ek spreek hiermee my hartlike dank uit teenoor die volgende persone en instansies sonder wie hierdie projek nie uitgevoer sou kon word nie:

Prof L J Louwrens, wie se bydrae in die veldwerkstadium van die navorsingsprojek veel groter was as myne vanweë sy insig, deursettingsvermoë en uitstekende diplomatie. Die wyse waarop en tempo waarteen hy kan werk asook sy bereidwilligheid om enige tyd te gesels oor probleme, bly my by.

Prof D P Lombard, wat veral in die finale stadium van die studie bereid was om te midde van 'n uiters druk program uit sy pad te gaan om gedagtes te wissel, wenke te gee en insig te verbreed. Sy begrip en kennis van die fonetiek en fonologie stel 'n uitdaging aan my.

Kaptein Colin Lebogo ("Mmalebogo") van Blouberg en sy raadgewers, wat bereid was om vreemdelinge gasvry in hulle gebied te ontvang en informante beskikbaar te stel.

Kaptein Kibi Lebogo van Raditšhaba en sy raadgewers, vir hul belangstelling in die projek en die beskikbaarstelling van informante.

Kaptein Samson Tauyatswala, vir toestemming om opnames onder die Babirwa te maak.

Mnr Rapetsoa van die magistraatskantoor op Bochum, sonder wie toestemming om Blouberg te bestyg waarskynlik nie moontlik sou wees nie.

Alle informante wat, ten spyte van hul hoë ouderdom, bereid was om ure lank vir dae aaneen te konsentreer en desondanks altyd gereed was om te lag. Dit is my wens dat my weergawe van dít wat ek van hulle ontvang het, hulle goedkeuring sou wegdra.

Lede van die afdeling Etnologiese Dienste van die destydse Departement van Samewerking en Ontwikkeling vir hulle hulp en bereidwilligheid om my insae te gee in departementele dokumente.

Mnr P K Hüsler van die Universiteit van Suid-Afrika se Departement vir Onderrigtegnologie vir apparate en toerusting wat altyd in 'n goeie werkende toestand was asook vir sy aanvanklike bystand toe die bandopnamemasjien en die spektrograaf te veel knoppies gehad het.

Mev P A van Putten, wat onder groot druk moeilike tikwerk maklik laat lyk het.

Juf S K Roos van die SANLAM Biblioteek wat uit haar pad gegaan het om boeke aan te dra toe die legkaart nie mooi in mekaar wou pas nie.

Juf E Kruger van die Universiteit van Suid-Afrika se Departement vir Onderrigtegnologie, vir haar bydrae wat die grafiese versorging van die verhandeling betref.

Familielede, vriende en kollegas vir hulle belangstelling en aanmoediging.

My ouers vir hulle belangstelling en aanmoediging.

My vrou, vir haar motivering en hulp, veral toe daar te veel werk vir te min ure was.

My Skepper: "Dit is die Here wat die wysheid gee, uit sy mond kom die kennis en die insig"

(Spreuke 2: 6).

DIE FONOLOGIESE SISTEEM VAN HANANWA

OPSOMMING

Kennis van en insig in die ontwikkeling van 'n taal waarvoor daar relatief gesproke karige geskrewe historiese bronne beskikbaar is, kan alleenlik verbreed word deur op die sinchroniese vlak vergelykend te werk te gaan. Die postulering van Pre-Sotho sal uiteindelik slegs moontlik wees indien soveel as moontlik kennis van die verskillende Sotho-dialekte beskikbaar is. Hierdie studie is bedoel as 'n bydrae op hierdie gebied.

Daar word hoofsaaklik vergelykend te werk gegaan: die fonologiese sisteem van Hananwa met inbegrip van alle geïdentifiseerde fone word beskryf, en verskille met Standaard Noord-Sotho word op die fonetiese vlak uitgewys. Verder word die fonologiese prosesse wat in Hananwa voorkom, beskryf in terme van die fonologiese omgewings waarin elke proses aangetref word. Verskille met Standaard Noord-Sotho, asook redes vir die verskille, word telkens na die bespreking van 'n bepaalde fonologiese proses uitgewys. Alle Oer-Bantoe-foneemkombinasies waarvoor Hananwareflekse gevind is, word aangehaal.

SUMMARY

Knowledge of and insight into the development of a language of which relatively little written historical sources are available, can only be furthered by comparative study on the synchronic level. Postulating Pre-Sotho will eventually only be possible when as much knowledge as possible regarding the different Sotho dialects had been gathered. This study is intended as a contribution to this field.

The approach is mainly comparative: the phonological system of Hananwa including all identified phones is described, while attention is drawn to differences with Standard Northern Sotho on the phonetic level. All phonological processes found in Hananwa are described in terms of the phonological environments in which these processes operate. Differences with Standard Northern Sotho as well as reasons for these differences are systematically observed after the discussion of each phonological process. All Ur-Bantu phoneme combinations of which Hananwa reflexes could be found, are quoted.

INHOUD

HOOFSTUK 1		
INLEIDING	1	
1.1	DIE BAHANANWA - 'n HISTORIESE OORSIG	1
1.2	LINGUISTIESE OORSIG	4
1.3	BESTAANDE BRONNE OOR HANANWA	6
1.4	VELDWERKTEGNIK	11
1.5	VERWERKING EN AANBIEDING VAN DATA	12
1.5.1	Aard en doel van die studie	12
1.5.2	Fonetiese data: beskrywing en klassifikasie van spraakklanke	13
1.5.3	Benadering tot die fonetiek en die fonologie	18
1.5.4	Benadering tot die beskrywing van fonologiese prosesse	18
1.5.5	Suprasegmentele fonologie	19
1.5.6	Ortografieë	19
1.5.7	Afkortings	21
1.5.8	Organisasie van hoofstukke	21
BYLAAG TOT HOOFSTUK 1		22
Figuur 1.1		22
Figuur 1.2		23
HOOFSTUK 2		
SINCHRONIESE FONOLOGIE		24
2.1	VOKAALFONEME	24
(a)	Die foneem H. /i/	24
(b)	Die foneem H. /l/	25
(c)	Die foneem H. /ɛ̥/	25
(d)	Die foneem H. /a/	26
(e)	Die foneem H. /ɔ̥/	26

(f)	Die foneem H. /o/	27
(g)	Die foneem H. /u/	28
(h)	Gefluisterde allofone	28
2.2	HALFVOKAALFONEME	28
(a)	Die foneem H. /h/	28
(b)	Die foneem H. /w/	29
(c)	Die foneem H. /j/	29
2.3	VOKAALKAARTE	29
2.4	OPSOMMING : HANANWA VOKAALFONEME EN VARIANTE	29
2.5	PRAKTIESE ORTOGRAFIE	30
2.6	KONSONANTFONEME	30
2.6.1	Fonetiese ortografie	30
2.6.2	Beskrywing van konsonante	31
2.6.2.1	Die kenmerke "lenis" en "fortis"	31
2.6.3	Sluitklanke	33
(a)	Die foneem H. /k/	33
(b)	Die foneem H. /k ^h /	34
(c)	Die foneem H. /k ^h x ^h /	34
(d)	Die foneem H. /t/	35
(e)	Die foneem H. /t ^h /	35
(f)	Die foneem H. /q ^z /	35
(g)	Die foneem H. /t ^{sh} /	37
(h)	Die foneem H. /t ^s /	37
(i)	Die foneem H. /d ^z /	38
(j)	Die foneem H. /t ^{sh} /	38
(k)	Die foneem H. /d ^z s ^h /	38
(l)	Die foneem H. /t ^h j ^h /	39
(m)	Die foneem H. /d ^z /	39
(n)	Die foneem H. /p/	40
(o)	Die foneem H. /p ^h /	41
(p)	Die foneem H. /p ^h j ^h /	42
2.6.4	Vernouingsklanke	43
(a)	Die foon H. [x]	43
(b)	Die foneem H. /s/	43
(c)	Die foneem H. /ʃ/	44
(d)	Die foneem H. /z/	44
(e)	Die foneem H. /β/	45

(f)	Die foneem H. /ɸ/	46
(g)	Die koepelfoneem H. {N}	47
(h)	Die foneem H. /n/	50
(i)	Die foneem H. /ŋ/	50
(j)	Die foneem H. /ɲ/	50
(k)	Die foneem H. /ɳ/	51
(l)	Die foneem H. /m/	51
(m)	Die foneem H. /l/	51
(n)	Die foneem H. [ɹ]	52
2.6.5	Onderbrekingsklanke	52
(a)	Die foneem H. /r/	52
(b)	Die foneem H. [ɹ]	53
(c)	Die foneem H. [ɹʲ]	53
2.7	KONSONANTTABELLE	54
BYLAAG TOT HOOFSTUK 2		55
Figuur 2.1		55
Figuur 2.2		55
Figuur 2.3		56
Figuur 2.4		56
Figuur 2.5		56
Figuur 2.6		57
Figuur 2.7		57
Figuur 2.8		58
Figuur 2.9		58
Figuur 2.10		59
Figuur 2.11		59
Figuur 2.12		60
Figuur 2.13		60
Figuur 2.14		61
Figuur 2.15		62
VOETNOTAS		63
HOOFSTUK 3		
FONOLOGIESE PROSESSE		64
3.1	ALVEOLARISASIE	65

(a)	/n/	→	/s/	65
(b)	/j/	→	/s/	66
(c)	/p/	→	/t̃s/	66
(d)	/β/	→	/d̃z/	67
(e)	/β/	→	/t̃s/ + /w/	67
(f)	/φ/	→	/t̃s/ + /w/	68
(g)	[ɹ ^ɹ]	→	[l]	68
3.2	ASSIMILASIE			69
3.3	DISSIMILASIE			70
3.4	ELISIE			70
3.4.1	Vokaalelisie			70
(a)	/o/	→	/ø/	70
(b)	/i/	→	/ø/	71
(c)	/n/	→	/ø/	72
3.4.2	Konsonantelisie			72
3.5	GLYERVORMING			73
3.5.1	Intervokaliëse glyervorming			74
(a)	/u/	→	/w/	74
(b)	/o/	→	/w/	74
(c)	/ɔ̃/	→	/w/	74
(d)	/i/	→	/j/	74
(e)	/ɹ/	→	/j/	74
(f)	/ɛ̃/	→	/j/	74
3.5.2	Nie-intervokaliëse glyervorming			74
(a)	/u/	→	/w/	74
(b)	/o/	→	/w/	74
(c)	/ɔ̃/	→	/w/	75
(d)	/i/	→	/j/	75
(e)	/ɹ/	→	/j/	75
(f)	/ɛ̃/	→	/j/	75
3.6	HOMORGANIESE NASAALREALISASIE			75
(a)	{N}	realiseer as	[ɲ̃]	76
(b)	{N}	realiseer as	[ɱ]	76
(c)	{N}	realiseer as	[ɲ̃]	76
(d)	{N}	realiseer as	[ɲ]	76
(e)	{N}	realiseer as	[ɲ̃]	77

(f)	{N} realiseer as [ɲ]	77
(g)	{N} realiseer as [ɲ]	77
3.7	LABIALISASIE	78
3.8	METATESIS	78
3.8.1	Onvoorspelbare metatesis	79
3.8.2	Voorspelbare metatesis	79
3.9	NASAALVORMING	80
(a)	/β/ → /m/	80
(b)	/l/ → /n/	80
3.10	OKKLUSIVERING	81
(a)	/β/ → /p/	81
(b)	/β̥/ → /p ^h /	82
(c)	/l/ → /d ^z /	82
(d)	/r/ → /t ^{sh} /	82
(e)	/s/ → /t̃ ^{sh} /, /t̃ ^h /	82
(f)	/n/ → /k̃ ^{xh} /	82
(g)	/ʃ/ → /t̃ ^h /	82
(h)	/v/ → /kv/	83
3.11	PALATALISASIE	84
(a)	/l/ → /d̃ ₃ /	84
(b)	/s/ → /ʃ/	85
(c)	/r/ → /t̃ ^h /	86
(d)	/n/ → /ɲ/	86
(e)	/ŋ/ → /ɲ/	87
(f)	[β] → [β ^ɹ]	87
(g)	[p] → [p ^ɹ]	88
(h)	[p ^h] → [p ^{ɹh}]	88
(i)	[β̥] → [β̥ ^ɹ]	88
(j)	[t ^{sh}] → [t ^{sɹh}]	89
(k)	[d ^z] → [d ^{zɹ}]	89
(l)	[r] → [r ^ɹ]	89
3.12	RETROFLEKSERING	90
(a)	[l] → [ɭ]	90
(b)	[l] → [ɭ ^ɹ]	91
3.13	SAMESMELTING	91
(a)	/a/ + /i/ → /ɛ̃/	91
(b)	/a/ + /ɭ/ → /ɛ̃/	92

(c)	/a/ + /o/ → /ɔ̄/	92
(d)	/ɛ̄/ + /o/ → /ɔ̄/	92
3.14	VELARISASIE	92
3.15	VOKAALVERNOUNING	93
3.16	VOKAALVERVANGING	94
(a)	/ɛ̄/ → /a/	95
(b)	/ɫ/ → /a/	95
(c)	/a/ → /ɛ̄/	95
HOOFSTUK 4		
DIACHRONIESE FONOLOGIE		96
4.1	INLEIDING	96
4.2	VOKAALFONEME	96
4.2.1	Sillabiese vokaalfoneme	97
(a)	B. /î/ = H. /i/	97
(b)	B. /i/ = H. /ɫ/	97
(c)	B. /e/ = H. /ɛ̄/	97
(d)	B. /a/ = H. /a/	97
(e)	B. /o/ = H. /ɔ̄/	97
(f)	B. /u/ = H. /o/	97
(g)	B. /û/ = H. /u/	97
4.2.2	Nie-sillabiese vokaalfoneme	97
(a)	B. /u/ en /û/ = H. /w/	98
(b)	B. /i/ = H. /j/	98
4.3	KONSONANTFONEME	98
4.3.1	Basiese konsonante	98
(a)	B. /k/	98
(b)	B. /t/	99
(c)	B. /p/	99
(d)	B. /v/	99
(e)	B. /l/	100
(f)	B. /ɣ/	100
(g)	B. /m/	100
(h)	B. /n/	101

4.3.2	Gepalataliseerde konsonante	101
(a)	B. / <u>k</u> /	101
(b)	B. / <u>t</u> /	101
(c)	B. / <u>v</u> /	101
(d)	B. / <u>l</u> /	102
4.3.3	Oer-Bantoe konsonante in verbinding met die sogenaamde semivokale	102
(a)	B. /k/	102
(b)	B. /t/	102
(c)	B. /p/	103
(d)	B. /v/	104
(e)	B. /l/	104
(f)	B. / <u>v</u> /	104
(g)	B. /m/	105
(h)	B. /n/	105
(i)	B. / <u>k</u> /	105
(j)	B. / <u>v</u> /	105
(k)	B. / <u>ng</u> /	105
(l)	B. /nt/	105
(m)	B. /nd/	106
(n)	B. /mb/	106
4.3.4	Oer-Bantoe konsonante voorafgegaan deur die vokaal /i/ van Klas 5	106
(a)	B. /k/	106
(b)	B. /t/	106
(c)	B. /p/	106
(d)	B. /v/	106
(e)	B. /l/	106
(f)	B. / <u>v</u> /	107
(g)	B. / <u>k</u> /	107
(h)	B. / <u>t</u> /	107
(i)	B. / <u>v</u> /	107
(j)	B. / <u>l</u> /	107
(k)	B. /m/	107
(l)	B. /n/	107
4.4	NASAALVERBINDINGS	107
4.4.1	Primêre nasaalverbindings	107
(a)	B. / <u>ng</u> /	107

(b)	B. /ñk/	108
(c)	B. /nd/	108
(d)	B. /nt/	108
(e)	B. /mb/	108
(f)	B. /mp/	108
4.4.2	Sekondêre nasaalverbindings	108
(a)	B. /ni/ + /k/	109
(b)	B. /ni/ + /t/	109
(c)	B. /ni/ + /p/	109
(d)	B. /ni/ + /r/	109
(e)	B. /ni/ + /l/	110
(f)	B. /ni/ + /v/	110
4.4.3	Gepalataliseerde konsonante in nasaalverbindings	110
4.4.3.1	Verbindings binne woordstamme	110
(a)	B. /ñg/	110
(b)	B. /nd/	110
4.4.3.2	Verbindings buite woordstamme	111
(a)	B. /ni/ + /k/	111
(b)	B. /ni/ + /t/	111
(c)	B. /ni/ + /v/	111
4.4.4	Nasaalverbindings voor semivokale	111
(a)	B. /mb/	111
(b)	B. /nd/	111
AANHANGSEL A		112
VOETNOTA		116
LITERATUURLYS		117

HOOFSTUK 1

INLEIDING

1.1 DIE BAHANANWA - 'n HISTORIESE OORSIG

Wanneer 'n dialek bestudeer word, behoort daar iets gesê te word oor die geskiedenis van die mense wat die dialek praat. Dit stel die ondersoeker in staat om 'n beter perspektief op sy onderwerp te verkry.

Die Bahananwa, wat *tšhwene* (bobbejaan) vereer, woon onder twee kapteins op verskillende plekke in die Blouberg-omgewing in Noordwes-Transvaal. 'n Derde groep, wat hulleself Babirwa noem, maar 'n dialek feitlik identies aan Hananwa praat, woon in Steilloopbrug in die Potgietersrusomgewing. Oor laasgenoemde groep gaan hier nie veel gesê word nie. (Vergelyk die kaart (figuur 1.1) op bladsy 22).

Die volgende is 'n oorsig van die herkoms van die Hananwastam (Roberts 1916: 241-245; Weidemann 1946: 1-2; Departement van Samewerking en Ontwikkeling: (s.j.: 1-4); Krige 1937: 354): Die Bahananwa is volgens oorlewering oorspronklik afstammelinge van die Bahurutshe van Botswana, maar is later onderwerp deur die Bangwato (Krige 1937: 354). Hulle bewoon Blouberg en omgewing na raming sedert 1830 (Krige 1937: 354). Die vroegste kaptein waarvan melding gemaak word is Malete. Hy het twee seuns gehad waarvan die jongste se naam Leboho was. Leboho se ouer broer was Malete se regmatige opvolger, maar omdat Leboho slimmer en 'n groter held was, het die Bahananwa verwag dat hý Malete sou opvolg. Die ouer broer wou Malete om die lewe bring sodat hy self die troonopvolger kon wees.

Malete vertel egter vir Leboho dat sy lewe in gevaar is. Hy slaan op die vlug met 'n aantal volgelingen en steek die Magalakwena-rivier oor.

Leboho is deur sy ouer broer agtervolg, maar eers ingehaal nadat hy en sy volgelinge reeds oor die Magalakwenarivier getrek het. Daar het die twee broers oor en weer vir mekaar beledigings geskree. Volgens oorlewering sou Leboho se broer hom die volgende toegevoeg het : "O *tohile setšhabene sa heno, o hanane*" (Jy het van jou mense af weggevlug, jy is ongelukkig) (Mokgokong 1966: 21, 22). Vandaar die naam Hananwa.

Hiervandaan het Leboho met sy volgelinge na die voet van die Blouberg gevlug (Roberts 1916: 245). Daar aangekom, tref hulle die *bagaMadibane* (n seksie van die Batau), die *bagaRalotong* (Dikolobe) en die *bagaMotlatlanana* (Baupo of Dinoku), (Departement van Samewerking en Ontwikkeling (s.j.: 1)) en 'n aantal Vendas (Krige 1937: 354) aan. 'n Geveg ontstaan wat deur Leboho en sy volgelinge gewen word. Hulle besluit om die totem van die *bagaMalete*, naamlik *nare* (buffel) te laat vaar ter wille van die bobbejaan (*tšhwene*). (Die rede(s) wat gelei het tot hierdie besluit is onbekend). Leboho het geen seuns by sy hoofvrou gehad nie (Weidemann 1946: 1), hoewel hy twee seuns by sy tweede vrou verwek het. Hulle was Ramatho en Ramakgotiele. Na Leboho se dood moes die hoofvrou se oudste dogter, Maleboho, trou en 'n troonopvolger verwek. Sy trou met haar oom Ngata (Departement van Samewerking en Ontwikkeling (s.j.: 1)) wat die vader word van haar seun Mathome.

Toe Mathome oud genoeg is om die bewind oor te neem, maak Ramatho ook daarop aanspraak (Weidemann 1946: 1). 'n Botsing volg wat deur Mathome gewen word. Ramatho word gevolglik gedwing om Blouberg te verlaat. Hy word later vermoor na 'n sameswering tussen Mathome, Mapela en Matlala (Weidemann 1946: 2). Ramatho se seun Maloko vlug met sy vader se volgelinge, maar word later toegelaat om hom oos van Blouberg te vestig. Na sy dood word hy opgevolg deur sy seun Kibi.

Mathome se seun Kgalushi volg hom na sy dood op. Hy word spoedig "Mmaleboho" genoem. Na hom word elke opvolger ook by hierdie naam genoem. Die huidige regeerder op Blouberg is Colin Leboho en die regeerder van die groep noordwes van Blouberg by Raditšhaba is Kibi Leboho.

Volgens Krige (1937: 353) behoort die Bahananwa tot dieselfde

kultuurgroep as die bagaMoletši en die bagaMatlala. Hierdie stamme het kulturele verbintenisse met groepe verder noord en het by minstens een geleentheid na die Balobedu gegaan vir reën.

Na die "Malaboch"-oorlog van 1895 het die destydse Z.A.R.-regering 1714 hektaar grond as woongebied aan Kibi en sy volgelinge geskenk. Dit was bedoel as beloning vir die hulp wat Kibi aan die regering verleen het teen Mmaleboho (Bantu, Maart 1955: 59). Kibi word ook deur die regering erken as hoof oor alle Bahananwa. Met die verloop van tyd het Kibi se woongebied te klein geword en 'n nuwe stuk grond van 10797 hektaar wat grens aan die Magalakwenarivier is aan hom toegewys.

Intussen woon die Bahananwa onder "Mmaleboho" (Colin Leboho) steeds ongehinderd bo-op en aan die suidelike voet van Blouberg.

Oor die herkoms van die Babirwa van Steilloopbrug bestaan daar geen sekerheid nie. Van Warmelo (1953: 24) en Krige (1937: 350) meen dat hulle van 'n onbekende lokaliteit in Zimbabwe afkomstig is. Eersgenoemde beskou hulle as van Shona herkoms maar voer nie bewyse ter staving van sy opvatting aan nie.

Na hulle aankoms in Hananwa-gebied het die Babirwa by verskeie geleenthede hulle woonplek om uiteenlopende redes verlaat om 'n nuwe tuiste te soek (Van Warmelo 1953). Dit blyk dat hulle die langste op die plaas Mietjiesfontein naby die Magalakwenarivier vertoef het, want volgens oorlewering het verskeie kapteins daar oor hulle regeer (Van Warmelo 1953: 28). Kennis oor die dialek/taal wat die Babirwa gepraat het toe hulle binne die Hananwa-gebied kom woon het, ontbreek. Toe hierdie groep in 1942 op versoek van die regering na Steilloopbrug verhuis het, het hulle nie die Birwa waarvan Van Warmelo (1940: 100) melding maak, gepraat nie, maar Hananwa. Hierdie feit word gestaaf deur die sogenaamde Birwa-tekste wat Van Warmelo aanhaal in Van Warmelo (1953: 27-47) en wat soos die skrywer self opmerk "...on the whole the same as the speech of the Bahananwa ..." (1953: 24) is. Die huidige kaptein van die Babirwa se naam is Samson Tauyatswala.

Bo en behalwe die Babirwa waarvan reeds melding gemaak is, is

daar verskeie groepe Babirwa wat onder die Batlokwa, багаSeleka en Bahananwa woon (Mokgokong 1966: 24). Die groep wat onder die Bahananwa woon, is deur laasgenoemde geabsorbeer en praat ook Hananwa.

1.2 LINGUISTIESE OORSIG

Oorspronklik was Hananwa deur net een stam gepraat, naamlik deur die Bahananwa bo-op Blouberg. Vandag is daar drie Hananwasprekende groepe nadat die oorspronklike Hananwastam om verskillende redes, waaronder regeringsbeleid en onderlinge twiste, verdeel het.

Die stam onder kaptein Colin Leboho wat vandag bo-op en aan die suidelike voet van Blouberg woon, moet vanuit 'n taalkundige oogpunt beskou, as die belangrikste groep geag word vanweë hulle taalsuiwerheid wat spruit uit hulle geografiese en gevolglik kulturele afgesonderdheid.

Die stam wat in die vlakte noordwes van Blouberg in die omgewing van Raditšhaba deur kaptein Kibi Leboho regeer word, het van die eersgenoemde groep af weggetrek en hulle aanvanklik ten ooste van Blouberg gevestig. Daarna het hulle die onmiddellike omgewing van die berg verlaat toe hulle as beloning vir hulle hulp aan die Z.A.R.-regering tydens die "Maleboch"-oorlog grond van die staat ontvang het (Bantu, Maart 1955: 59).

Die Babirwa van Steilloopbrug het, anders as die Bahananwa, *nare* (buffel) as totem. Ten spyte daarvan dat hulle Hananwa praat, noem hulle hulleself "Babirwa". Presies hoe lank die Babirwa in Hananwa-gebied vertoef het, is onseker, maar dit moes geruime tyd gewees het. Grootskaalse vermenging het plaasgevind en voorbeelde van Birwa wat deur Van Warmelo (1940: 100) gedokumenteer is, is glad nie in die loop van die navorsing wat vir die doel van hierdie verhandeling onderneem is, teëgekome nie. Dit is te betwyfel of daar hoegenaamd vandag binne die grense van die Republiek deur enige stam Birwa gepraat word.

Onlangs, na 'n besoek aan Botswana, het die leier van hierdie studie

my meegedeel dat 'n groep Babirwa (waarskynlik afstammeling van dieselfde Babirwa waarvan Van Warmelo (1940: 99) melding maak) by Bobonong na aan die grens tussen Botswana en Zimbabwe woon. Hulle taal is nog nie nagevors nie, maar uit bandopnames wat by die geleentheid gemaak is, het dit geblyk dat hulle taal grootliks ooreenkom met dié van die Batlokwa van die Pietersburg-omgewing. Hierdie ooreenkoms is verklaarbaar as in ag geneem word dat die Babirwa vir 'n lang ruk onderdane van die Batlokwa was. Vergelyk Krige (1937: 352).

Navorsers soos Van Warmelo (1935) en Van Wyk (1969: 169) verskil in hulle klassifikasies van die Sothotale en -dialekte van skrywers soos Doke (1954: 119) en Guthrie (1948: 66). Van Wyk (1969: 179) se klassifikasie word vir die doel van hierdie studie as die aanneemlikste beskou.

Doke (1954) en Guthrie (1948) baseer hulle indelings van die suidelike Bantoetale op die aanname dat die

drie erkende Sothoskryftale, naamlik Suid-Sotho, Tswana en Noord-Sotho, volledig saamval met die groeperings van die gesproke dialekte ...
(Van Wyk 1969: 169).

In teenstelling hiermee, volg Van Warmelo en Van Wyk 'n benadering waarvolgens die linguistiese verskeidenheid binne die Sothotaalgroep as maatstaf dien. Gevolglik onderskei hulle tussen 'n groter aantal Sothogroepe as Doke en Guthrie. Van Wyk (1969: 179) gaan nog verder as Van Warmelo en neem fynere dialektiese variasies binne die verskillende groepe in ag by sy indeling. Vergelyk figuur 1.2 op bladsy 23.

Van Wyk (1969: 173-174) onderskei onder andere Sentraal-Sotho wat drie dialektiese vorme insluit, naamlik Mmamabolo, Kone en Pedi. Die Noord-Sotho skryftaal wat as "standaard" Noord-Sotho erken word, is hoofsaaklik op Pedi gebaseer. Noord-Sotho as taalgroep met sy eie kenmerkende dialekte, Tlokwa en Hananwa, sorteer gevolglik nie onder Sentraal-Sotho nie. Noord-Sotho as skryftaal en Noord-Sotho as taalgroep mag dus nie verwar word nie. In hierdie verhandeling word die term "Standaard Noord-Sotho" gebruik om te verwys na Noord-Sotho as amptelike skryf- en mediataal.

Volgens Van Wyk (1969: 177) kan Hananwa as 'n tipiese Sotho-dialek beskou word, dit wil sê 'n dialek waarvan die sprekers van Sotho-oorsprong is en nie sterk deur nie-Sotho-sprekers beïnvloed is nie.

Hananwa vertoon ook a-tipiese Sotho-kenmerke, waaronder woordeskat wat uit Venda oorgeneem is, en die gebruik van interdientale in plaas van laterale konsonante.

As gevolg van sy historiese agtergrond vertoon Hananwa duidelik invloed van noordelike Tswana (Van Wyk 1969: 174), bo en behalwe die waarskynlike beïnvloeding deur naburige Noord-Sotho-dialekte waaronder Tlokwa en Moletši. Watter linguistiese verskynsels in Hananwa aan historiese Birwa-invloed toegeskryf behoort te word, kan moeilik gesê word, omdat Birwa nie volledig genoeg gedokumenteer is nie. Nogtans kan 'n aansienlike mate van taalbeïnvloeding tussen Hananwa en Birwa veronderstel word vanweë die feit dat hierdie groepe so naby aan mekaar gewoon het. Vergelyk Van Warmelo (1953: 28-30).

Verskeie ander dialekte wyk in sommige opsigte op dieselfde wyse van Standaard Noord-Sotho af as Hananwa. Hieronder tel Tlokwa, Moletši, Matlala en Mmamabolo. Veral die klanksisteme van die bogenoemde dialekte kom sterk ooreen met dié van Hananwa. Vergelyk Mokgokong (1966: 127). Hananwa is 'n dialek wat vinnig besig is om sy eie identiteit te verloor omdat Standaard Noord-Sotho die amptelike voertaal in Lebowa is. Slegs enkele bejaarde persone praat Hananwa vandag nog in 'n redelik suiwere vorm. Dieselfde bejaardes se skoolgaande kleinkinders word in die amptelike voertaal onderrig. Kinders en jongmense was tydens veldwerksessies opvallend geamuseerd deur "eienaardighede" in die ouer garde se taalgebruik.

In die jongste tyd gaan soek talle mans en vroue boonop elders werk en word sodoende aan kontaminerende invloede blootgestel.

1.3 BESTAANDE BRONNE OOR HANANWA

Veel is reeds geskryf oor die Bahananwa se herkoms - Roberts (1916),

Weidemann (1946), Krige (1937) en Departement van Samewerking en Ontwikkeling (s.j.); die twis wat gelei het tot die verdeling van die stam in twee - Departement van Samewerking en Ontwikkeling (s.j.) en Weidemann (1946); die "Malaboch"-oorlog - (Rae (1898) en Sonntag (1983)) en hulle kultuur en gewoontes - Roberts (1916: 245-256), en andere. Oor die Hananwa-dialek, daarenteen, het weinig verskyn. Van die vroegste taalkundige gegewens oor Hananwa is in 1916 deur Roberts (1916: 251-259) gepubliseer. Dit behels die sleutelwoorde wat 'n besoeker aan die stamskool moet ken om ingelaat te word. Sedertdien het 'n aantal nuttige bronne met heelwat voorbeelde uit Hananwa verskyn. Vergelyk onder andere Van Loggerenberg (1961), Du Plessis (1963) en Mokgokong (1966).

In geeneen van die bogenoemde werke word die aandag geheel en al aan Hananwa gewy nie, omdat die bronne oorwegend 'n fonologies-vergelykende inslag het. Boonop is al die onlangse publikasies met die uitsondering van dié van Mokgokong deurgaans op geskrewe bronne gebaseer. Die skrywers daarvan het klaarblyklik nie hulle informasie deur middel van veldwerk bekom nie. Gevolglik is daar heelwat leemtes in die genoemde werke te bespeur. Dit is te verstane, omdat die bronne wat hulle oorspronklik geraadpleeg het, ook onvolledig is. Die bestaande bronne is:

- (a) Roberts, N. 1916. The Bagananoa or Ma-laboch: Notes on their early History, Customs, and Creed. South African Journal of Science. Vol. 12, pp. 241-256.

Vanaf bladsy 251 tot 254 is die stamskoolwoorde waarna hoërop verwys is, gedokumenteer. Woorde wat vreemd is aan, of verskil van Standaard Noord-Sotho, soos the volgende, word aangehaal: *molelo* in plaas van *mollo*; *hore* in plaas van *gore*, *mokhwidiri* in plaas van *mohwelere*; *-bopea* in plaas van *-bopša*; *khoko* in plaas van *hlogo*; *-dya* in plaas van *-ja*. Die fonetiese verskille wat Roberts deur middel van die praktiese ortografie probeer weergee, geniet later in hierdie verhandeling breedvoerig aandag.

- (b) (i) Van Warmelo, N.J. 1935. A Preliminary Survey of the Bantu Tribes of South Africa. Government Printer, Pretoria.

- (ii) Van Warmelo, N.J. 1940. The Copper Miners of Musina and the Early History of the Zoutpansberg. Government Printer, Pretoria.
- (iii) Van Warmelo, N.J. 1953. Die Tlokwa en Birwa van Noord-Transvaal. Staatsdrukker, Pretoria.

In die bogenoemde publikasies word daar net terloops na die Bahananwa as 'n Noord-Sotho stam verwys. Daar word nie besonderhede oor die taal self verstrekk nie. In Van Warmelo (1935: 114) word die volgende opmerking oor Hananwa gemaak:

The ba-Kwena and the ba-Hananwa are both, according to tradition, of Western (Tswana) origin, though today they form part of the Northern culture complex.

In 'n ander publikasie (1953: 24) som Van Warmelo die verband tussen Hananwa en hedendaagse Birwa goed op:

(Birwa is) the northwestern form of Northern or Transvaal Sotho, characterised by dentals for laterals, s for š (as kgosi for kgoši) in many instances, thus approximating to northern Tswana, and on the whole the same as the speech of the Ba-hananwa and neighbouring people.

Dieselfde werk (pp. 27-47) bevat ook 'n Birwa-tekst. Ofskoon die tekst in die praktiese ortografie gedruk is, kan heelwat inligting oor die moontlike linguistiese verwantskap tussen Birwa en Hananwa hieruit verkry word.

- (c) Van Loggerenberg, J.C. 1961. 'n Fonologiese Vergelyking van die Sotho-dialekte met Oer-Bantoe. Ongepubliseerde M.A. Verhandeling, Universiteit van Pretoria, Pretoria.

Hierdie werk bevat die volgende inligting wat afwyk van dit wat tydens die navorsing vir hierdie studie in die veld opgeteken is. (L.W.: Die ortografie wat in die onderstreepte gedeeltes gebruik word, is dié van Van Loggerenberg):

- (i) p. 31: B. /ki/ = H. /se/

Die navorsing met die oog op hierdie studie het aan die

lig gebring dat B. /ki/ behalwe H. /se/ ook 'n ander refleks het, naamlik H. /tshe/

(ii) p. 33: B. /ku/ = H. /hu/ of /khu/

Geen voorbeelde van B. /ku/ = /hu/ is gevind nie, aangesien B. /ku/ reëlmatig as H. /khu/ teruggevind word.

(iii) p. 38: H. /f/ word nie as 'n bilabiale frikatief aangedui nie.

(iv) p. 50: B. /lwa/ = H. /tzwa/

Slegs voorbeelde van B. /lwa/ = H. /kwa/ is teëgekom.

(v) p. 78: B. /ni + k/ = H. /kx/

Die ware toedrag van sake word verdoesal vanweë die feit dat die skrywer nie ook fonologiese variante aandui nie: H. /kx/ realiseer in twee fakultatiewe variante, naamlik H. [Kx^h] en H. [x].

(vi) Geen melding word gemaak van die retroflekse konsonante wat later in Hoofstuk 2 van hierdie verhandeling beskryf word nie.

(vii) pp. 43-45: Die feit dat die Hananwa-refleks van B. /v/ soms tussen vokale as /k/ teruggevind word, word nie genoem nie.

(d) Mokgokong, P.C. 1966. A Dialect-geographical Survey of the Phonology of the Northern Sotho Area. Ongepubliseerde M.A. Verhandeling, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria.

Hierdie werk moet huidig as die volledigste bron oor Hananwa-fonologie beskou word. Soos wat die titel aandui, is dit 'n vergelykende dialektstudie waarin die morfologie nie figureer nie. Dit is ook die enigste taalkundige bron waarin Hananwa-feite verskyn wat deur veldwerk verkry is. Aangesien Mokgokong net een informant gebruik het (1966: vii), kan die vol-

gende verskille met sy bevindinge daaraan toegeskryf word. (L.W.: Mokgokong se ortografie word netso gebruik, behalwe waar andersins aangedui):

- (i) p. 81: B. /nī/ het meer as een refleks in Hananwa, naamlik /ne/ (reëlmatig) en /ne/ (onreëlmatig). Mokgokong maak nie melding van enige van dié reflekse nie.
- (ii) p. 89: Die verskynsel dat Standaard Noord-Sotho [β] soms [ϕ] is in Hananwa word nie genoem nie. Vergelyk onder andere SNS. [səhuβa] met H. [səkhuϕa].
- (iii) p. 105: Die feit dat Hananwa [k̄xh] reëlmatig wissel met [x] word nie genoem nie.
- (iv) p. 111a: In diminutiewe afleidings van woorde met die konsonant [l] in die slotsillabe palataliseer [l] tot [lʲ] (jana) of [ɬw] en nie tot [ɛʲ] (ana) nie. (Ortografie gevolg in hierdie verhandeling).
- (v) Waarskynlik vanweë die oorwegende lenis uitspraak is Hananwa se ongeaspireerde sluitklanke, anders as wat Mokgokong (1966: 76 e.v.) suggereer, slegs by uitsondering ejektief.
- (vi) Geen melding van retroflekse konsonante ((Mokgokong (1966: 6) se "post-alveolar" konsonante) word gemaak nie, hoewel verskeie sodanige klanke teëgekom is. (Vergelyk Hoofstuk 2).
- (vii) Die feit dat B. /v/ soms tussen vokale as H. /k/ teruggevind word, word nie genoem nie. Vergelyk B. /ni-vovû/ → H. /t̪vu/ + -/ana/ → /t̪vkwana/. (Ortografie gevolg in hierdie verhandeling).
- (viii) Mokgokong maak nie melding van fonemiese verskille tussen die vokale van Hananwa en Noord-Sotho nie. As voorbeeld dien gevalle waar die ooreenstemmende Hananwa-vokaal hoër gerealiseer word as sy Standaard Noord-Sotho teenhanger, byvoorbeeld

SNS. /mohwelere/ = H. /mokhwiliri/ en
SNS. /mareva/ = H. /marifa/.

Bogenoemde leemtes in en verskille tussen die bestaande bronne oor Hananwa noodsaak 'n sistematiese beskrywing van dié dialek.

1.4 VELDWERKTEGNIK

Die gegewens wat in hierdie studie weergegee word, is versamel tydens vier besoeke aan die gebiede wat in 1.2 genoem is. 'n Loodsstudie is in Maart 1982 onderneem gedurende 'n besoek van vier dae aan die Bahananwa by Raditšhaba onder Kibi Leboho. Tydens hierdie besoek is inligting oor die fonologie, morfologie en fonologiese prosesse ingewin, en bandopnames is gemaak. Die materiaal is in die taallaboratorium van die Universiteit van Suid-Afrika ontleed. Na aanleiding van die bevindinge wat hieruit voortgevloei het, is 'n omvattende veldwerkprogram opgestel.

'n Tweede besoek is in Junie 1982 aan Raditšhaba gebring, na afloop waarvan daar ook gedurende dieselfde maand besoek afgelê is by die Babirwa van Steilloopbrug onder kaptein Tauyatswala. Gedurende Desember van dieselfde jaar is die veldwerk afgerond met 'n besoek aan die Bahananwa onder die kapteinskap van Colin Leboho wat bo-op Blouberg woon. Altesaam agtien dae is aan veldwerk bestee. Daar is deurgaans gebruik gemaak van bejaarde manlike sowel as vroulike informante wat, volgens die oordeel van die onderskeie kapteins, die dialek nog in sy suiwerste vorm praat. Voorbeelde van woorde, woordgroepe en sinne is aan die informante voorgehou waarop hulle hulle moes uitlaat oor die juistheid of suiwerheid daarvan. Verskeie ongeprogrammeerde gesprekke tussen informante is ook op band vasgelê en ontleed om te verseker dat leemtes wat moontlik in die vooropgestelde navorsingsprogram kon bestaan het, ondervang word. Onderhoude is om die beurt deur Prof. L.J. Louwrens en deur myself gevoer. 'n Gegewe taalverskynsel moes in 'n minimum van drie voorbeelde voorkom alvorens dit as verteenwoordigend van Hananwa aanvaar is. In sommige gevalle was dit egter nie moontlik om aan hierdie vereiste te voldoen nie, onder andere in die geval van sekere foneemkom-

binasies wat slegs in 'n beperkte aantal woorde in Noord-Sotho voorkom. In sulke gevalle word die aandag van die leser daarop gevestig dat sodanige voorbeelde volledigheidshalwe aangehaal word. Dieselfde navorsingsprogram is by al drie Hananwa-sprekende groepe gevolg om te verseker dat wisselvorme ondervang word indien dit sou voorkom.

Die volgende persone het by Raditšhaba as informante opgetree:
mans - Uria Maputla, Silas Rapanyane en Abraham Ratale;
vroue - Jane Kgorane, Nellie Kgorane en Monoko Sekuba. Van hierdie persone kon slegs Uria Maputla lees en skryf. Hy het soms van die ander informante verskil deurdat hy met Standaard Noord-Sotho vertrouwd is. Gevolglik is daar min ag geslaan op informasie wat van hom verkry is. Abraham Ratale wat na skatting oor die negentig jaar oud was tydens die navorsing, het ook soms van die ander informante verskil. Anders as in die geval van Uria Maputla is hy òf deur 'n ander dialek as Pedi (moontlik Birwa) beïnvloed, òf het hy 'n meer argaïese vorm van Hananwa gepraat.

By Blouberg is van die volgende informante gebruik gemaak:
mans - Jefta Montsi, Silas Makhutini, Lexon Leboho en "Carry-On" Leboho; vroue - Mosima Leboho, Ramokoni Leboho en Ramokoni Molele. By Steilloopbrug is inligting van die volgende persone verkry:
mans - Johannes Serope, Alec Matsoma, Joseph Mohasa en Simon Matsoma; vroue - Sophia Moasa, Helena Mphaho, Martina Moeta, Willemina Moeta en Sarah Motabo.

1.5 VERWERKING EN AANBIEDING VAN DATA

1.5.1 Aard en doel van die studie

Die primêre doel van hierdie studie is om 'n leemte te vul in die bestaande korpus van linguistiese inligting oor die dialekte van Noord-Sotho. Daarom sal daarna gestreef word om 'n volledige weergawe van die klanksisteem van Hananwa soos wat dit deur Colin Leboho en Kibi Leboho se onderdane gepraat word, aan te bied. Vanuit 'n taalkundige oogpunt kan hierdie groepe as een beskou word. Hananwa soos wat die Babirwa van Steilloopbrug dit praat word nie

behandel nie, omdat die verskille tussen hulle taalvorm en dié van bogenoemde twee groepe as onbeduidend beskou kan word.

Daar word deurgaans gepoog om die fonetiese ooreenkomste en verskille tussen Hananwa en Standaard Noord-Sotho uit te wys. Dit word gedoen deur dieselfde werkswyse te volg as onder andere Mokgokong (1966) en Van Loggerenberg (1961). Hierdie skrywers het naamlik die spraakklanke van verskillende dialekte voorgestel as refleksie van gepostuleerde "Oer-Bantoe"-vorme (vgl. Meinhof 1932). Die besluit om Oer-Bantoe en nie Guthrie (1967), (1970(a)), (1970(b)) en (1971) se "Comparative Bantu" as vergelykingsinstrument te gebruik nie, berus op die feit dat die oorgrote meerderheid van dialekstudies in Sotho ook van Oer-Bantoe as vergelykingsinstrument gebruik maak. Indien "Common Bantu" gebruik sou word, sou dit waarskynlik die toeganklikheid van hierdie studie vir toekomstige vergelykingswerk aansienlik verminder.

Die korpus data wat betrekking het op die morfologie van Hananwa beslaan ongeveer een en 'n half keer soveel ruimte as die fonologie en kan gevolglik nie in hierdie studie geakkommodeer word nie.

Sover moontlik word verskille tussen die taalgebruik van die twee groepe, sowel as verskille tussen die informante binne dieselfde groep, uitgewys en geïnterpreteer.

1.5.2 Fonetiese data: beskrywing en klassifikasie van spraakklanke

Daar word aanvaar dat die leser oor 'n grondige fonetiekkennis van die artikulatoriese kenmerke van Standaard Noord-Sotho se spraakklanke beskik. Aangesien daar egter geen bronne bestaan waarin die spraakklanke van Standaard Noord-Sotho volledig en bevredigend beskryf word nie, word 'n beskrywing hieronder aangebied om te voorsien in hierdie behoefte. Die metode by die beskrywing van spraakklanke wat in hierdie studie gevolg word, is gebaseer op dié van Van Wyk (1979). In die genoemde werk beskryf hy spraakklanke volgens hulle artikulatoriese eienskappe. Hy maak gebruik van nege sogenaamde "modifikasiebeginsels" aan die hand waarvan hy konsonante ontleed, naamlik artikulasiewyse,

artikulasiepunt, stemspleetstand, lugbewegingsmeganisme, lugdeurgang, spanning, geminasie, sillabisiteit en anset/afeindiging. Van Wyk gebruik ander terme vir sy konsonantbeskrywings as wat hy vir sy konsonantontledings aanwend. In hierdie studie word die terme wat Van Wyk aanwend om klanke mee te ontleed, gebruik om die spraakklanke van Hananwa te beskryf.

Aangesien harde anset/afeindiging deurgaans voorkom in Hananwa-spraakklanke, word geen verwysing na die modifikasiebeginsel Anset/Afeindiging gemaak nie. Volgens Van Wyk (1979: 161) is geminasie ook nie op die spraakklanke van die Sothotale van toepassing nie. Geminasie figureer gevolglik ook nie in klankbeskrywings wat in hierdie studie gemaak word nie. Weens die relatiewe aard van die beginsel van artikulasiespanning word klanke ook nie sistematies beskryf in terme van lenis en fortis nie. Waar dit wel nodig geag word, sal na artikulasiespanning verwys word ten einde onderskeid te tref tussen klanke wat verskil ten opsigte van artikulasiespanning.

Die fonetiese ortografie van die I.P.A. soos uiteengesit in The Principles of the International Phonetic Association, (1963) word gebruik vir die voorstelling van die Standaard Noord-Sotho spraakklanke. 'n Asterisk vooraan 'n fonetiese simbool dui aan dat die betrokke klank gelabialiseer uitgespreek word wanneer dit gevolg word deur enige van die agtervokale of [w].

Volgens Van Wyk (1979) se benadering kan die konsonante van Standaard Noord-Sotho dus as volg foneties volgens hulle artikulatoriese kenmerke beskryf word:

- [p'] : plosief, ongeaspireer, bilabiaal, stemloos, glottismeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[t'] : plosief, ongeaspireer, apikoalveolêr, stemloos, glottismeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[k'] : plosief, ongeaspireer, dorsovelêr, stemloos, glottismeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[ɬ'] : plosief, ongeaspireer, apikoalveolêr, stemloos, glottismeganisme, lateraal, onsillabies;

- [p^h] : plosief, geaspireer, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[t^h] : plosief, geaspireer, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[k^h] : plosief, geaspireer, dorsovelêr, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[tʃ^h] : plosief, geaspireer, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, lateraal, onsillabies;
- [p̄ʃ'] : affrikaat, ongeaspireer, bilabiaal-palataal, stemloos, glottismeganisme, centraal, onsillabies;
- *[ts'] : affrikaat, ongeaspireer, apikoalveolêr, stemloos, glottismeganisme, centraal, onsillabies;
- *[tʃ'] : affrikaat, ongeaspireer, laminopalataal, stemloos, glottismeganisme, centraal, onsillabies;
- [ps^h] : affrikaat, geaspireer, bilabiaal-alveolêr, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- [pʃ^h] : affrikaat, geaspireer, labio-prepalataal, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[ts^h] : affrikaat, geaspireer, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[tʃ^h] : affrikaat, geaspireer, laminopalataal, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[kx^h] : affrikaat, geaspireer, dorsovelêr, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- *[ɹ] : flapklank, apikopalataal, stemhebbend, longmeganisme, lateraal, onsillabies;
- *[r] : trilklank, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, centraal, sillabies en onsillabies;
- [f] : groeffrikatief, labiodentaal, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- [fs] : groeffrikatief, labiodentaal-alveolêr, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;
- [fʃ] : groeffrikatief, labiodentaal-palataal, stemloos, longmeganisme, centraal, onsillabies;

- *[s] : groeffrikatief, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[ʃ] : groeffrikatief, laminopalataal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[h] : spleetfrikatief, dorso-uvulêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[v] : spleetfrikatief, dorsovelêr, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- [β] : spleetfrikatief, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- [β̥] : kombinasie van spleet- gevolg deur groeffrikatief, bilabiaal-prepalataal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[ʒ] : groeffrikatief, laminopalataal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies;
- *[ʒ̥] : spleetfrikatief, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, lateraal, onsillabies;
- *[l] : resonant, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, lateraal, onsillabies en sillabies;
- [m] : resonant, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, onsillabies en sillabies;
- *[n] : resonant, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, onsillabies en sillabies;
- *[ɲ] : resonant, laminopalataal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies;
- *[ɲ̥] : resonant, mediopalataal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, onsillabies en sillabies;
- *[ŋ] : resonant, dorsovelêr, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, onsillabies en sillabies;

Volgens Van Wyk (1979: 53-71) se benadering tot die afbakening van vokale kan Standaard Noord-Sotho se vokale op die vokaalkaart voorgestel word soos in figuur 2.13 op bladsy 60.

Aangesien voorvokale met ongeronde lippe en agtervokale met geronde lippe geartikuleer word, veronderstel die terme "voor" en "sentraal" die labiale modifikasie "onggerond" en die term "agter" die labiale modifikasie "gerond". Die vokale van Standaard Noord-Sotho kan as volg beskryf word:

- [i] : hoog, voor;
- [e̞] : hoog, middelhoog, voor;
- [e] : middelhoog, voor;
- [e̠] : hoog, middellaag, voor;
- [ɛ] : middellaag, voor;
- [a] : laag, sentraal;
- [ɔ] : middellaag, agter;
- [ɔ̠] : hoog, middellaag, agter;
- [o] : middelhoog, agter;
- [ɔ̞] : hoog, middelhoog, agter;
- [u] : hoog, agter.

Die fone [w], [j] en [ʌ] kan nie ingedeel word onder die konsonante van Standaard Noord-Sotho nie, hoewel hulle altyd onsillabies gebruik word. Suiwer foneties gesproke is al drie bogenoemde spraakklanke vokale omdat hulle "al die essensiële kenmerke van vokale het" (Van Wyk 1979: 87). In ooreenstemming met Van Wyk se beskouing rakende [w], [j] en [ʌ] word hierdie klanke as *halfvokale* beskou, en gevolglik in hierdie studie as vokale gehanteer. Aangesien die tong dikwels as't ware "oor" [w] en [j] "gly" wanneer dit van een posisie na 'n ander beweeg (in gevalle wanneer 'n opeenhoping van vokale plaasvind, byvoorbeeld **tauana* + *tawana*; **kōlōiana* + *kōlōyana*) word ook na dié klanke in hierdie studie verwys as *glyers*. Die glyers van Noord-Sotho kan as volg beskryf word:

- [w] : labiovelêre (halfvokaal) glyer;
- [j] : mediopalatale (halfvokaal) glyer;
- [ʌ] : (halfvokaal) glyer wat die artikulasiepunt van die daaropvolgende vokaal aanneem.

1.5.3 Benadering tot die fonetiek en die fonologie

Vir die doeleindes van hierdie studie word verskillende aspekte van die benaderings van Trubetzkoy (1969) en Jakobson & Halle (1980) as basis gebruik. Trubetzkoy (1969: 46-60) se reëls vir die identifikasie van foneme en foneem-variante word naamlik gebruik. In die geval van Jakobson & Halle word hulle benadering tot die foneem as "a bundle of distinctive features" (1980: 73), dit wil sê "dat foneme gehele is van fonetiese kenmerke wat in die spraakstroom aanwesig is (en dus nie abstrakte waardes ... nie)" (Van Rensburg et. al. 1974: 47) as geldig beskou.

Die onderskeid tussen die fonetiek en die fonologie word deur Jakobson & Halle (1980: 18) goed opgesom:

While phonetics seek to collect the most exhaustive information on gross sound matter in its physiological and physical properties, phonemics, and phonology in general, intervenes to apply strictly linguistic criteria to the sorting and classification of the material registered by phonetics.

Die "linguistic criteria" waarna bogenoemde outeurs verwys, omskryf hulle verder wanneer hulle die sogenaamde "inner approach" verduidelik:

This so-to-speak INNER, immanent approach, which locates the distinctive features and their bundles within the speech sounds, be it on their motor, acoustical or auditory level, is the most appropriate premise for phonemic operations, ...

(Jakobson & Halle 1980: 19).

1.5.4 Benadering tot die beskrywing van fonologiese prosesse

Die term fonologiese prosesse verwys na wat tradisioneel bekend staan as morfonologie, morfofonologie en ook klankveranderinge. Veral eersgenoemde twee terme is onaanvaarbaar omdat hulle te kenne gee dat die oorsaak van sogenaamde klankveranderinge die een of ander morfologiese proses is. Hoewel dit nie ontken kan word dat klankveranderinge meesal saamval met morfologiese pro-

sesse nie, moet daarop gewys word dat klankveranderinge eerder plaasvind as gevolg van die opeenhoping van klanksegmente binne woorddele wat gekombineer word, as wat dit plaasvind in reaksie op die kombinasie van die woorddele as sulks. Hierdie beskouing van fonologiese prosesse geniet tans beperkte steun - nie omdat dit geen lewensvatbaarheid het nie, maar omdat dit relatief onbekend is. (Fonologiese prosesse as studieterrein is tot nog toe wêreldwyd verwaarloos). Schane (1973: 49) neig in die rigting wat hierbo aangedui is as hy sê:

When morphemes are combined to form words, the segments of neighbouring morphemes become juxtaposed and sometimes undergo change.

1.5.5 Suprasegmentele fonologie

Omdat 'n studie van die suprasegmentele fonologie in sigself net so omvangryk kan word as die onderhawige een, is daar besluit om nie aan dié aspek van Hananwa aandag te gee nie.

1.5.6 Ortografieë

Die amptelike ortografie van Noord-Sotho (sien Terminologie en Spelreëls No. 3, 1976 - Departement van Bantoe-Onderwys) word ongewysig gebruik vir die voorstelling van Standaard Noord-Sotho-woorde. Enkele aanpassings van bogenoemde ortografie is nodig om voorsiening te maak vir die voorstelling van Hananwa-woorde. Hierdie wysigings is:

- (a) onderaan 'n letter dui 'n interdendale klank aan. Die Standaard Noord-Sotho-woord *leihlō* ('oog') sal byvoorbeeld in Hananwa *leiṯhō* geskryf word;
- (b) onderaan 'n letter dui 'n retroflekse klank aan. Die Standaard Noord-Sotho-woord *tāu* ('leeu') word hiervolgens *dau* geskryf in Hananwa;
- (c) Noord-Sotho *bj* word *by* geskryf. Vergelyk byvoorbeeld Standaard Noord-Sotho *bjang* ('gras') en Hananwa *byang*;

- (d) Noord-Sotho *fš* word *fy* geskryf. Standaard Noord-Sotho *-fšēga* ('vrees') word gevolglik *-fyēha* geskryf in Hananwa;
- (e) Noord-Sotho *pš(h)* word *py(h)* geskryf. Vergelyk byvoorbeeld Standaard Noord-Sotho *-pšhatla* ('breek') en Hananwa *-pyhaṭa*.

Vir die voorstelling van fonetiese en fonologiese data word sover moontlik gebruik gemaak van die fonetiese ortografie van die I.P.A.. In die geval van enkele uitsonderings is afgewyk van die I.P.A.-ortografie aangesien dit nie voorsiening maak vir alle Hananwa-spraakklanke nie. Oer-Bantoe-vorme word voorgestel in Meinhof se oorspronklike ortografie.

Geriefshalwe word die Oer-Bantoe-simbole vervolgens volledig aangehaal:

Oer-Bantoe-konsonante:

Stemlose plosiewe	- k, t, p
Stemhebbende plosiewe	- g, d, b (kom slegs in homorganiese nasaalverbindings voor)
Stemlose palatale konsonante	- <u>k</u> , <u>t</u>
Stemhebbende palatale konsonante	- <u>ɣ</u> , <u>ɮ</u> <u>d</u> , <u>g</u> (kom slegs in homorganiese nasaalverbindings voor)
Primêre frikatiewe	- v, l, <u>v</u>
Nasale	- n, m, ñ
Semivokale: oop	- y, w
geslote	- ʏ, ʘ

Oer-Bantoe-vokale:

Primêr	: i, a, u
Geslote	: î, û
Saamgestel	: e, o

1.5.7 Afkortings

Alleenlik erkende afkortings word gebruik. Waar daar nie 'n amptelike afkorting bestaan nie, word noodgedwonge van eie afkortings gebruik gemaak, byvoorbeeld Standaard Noord-Sotho = SNS., Hananwa = H. en Oer-Bantoe = B.

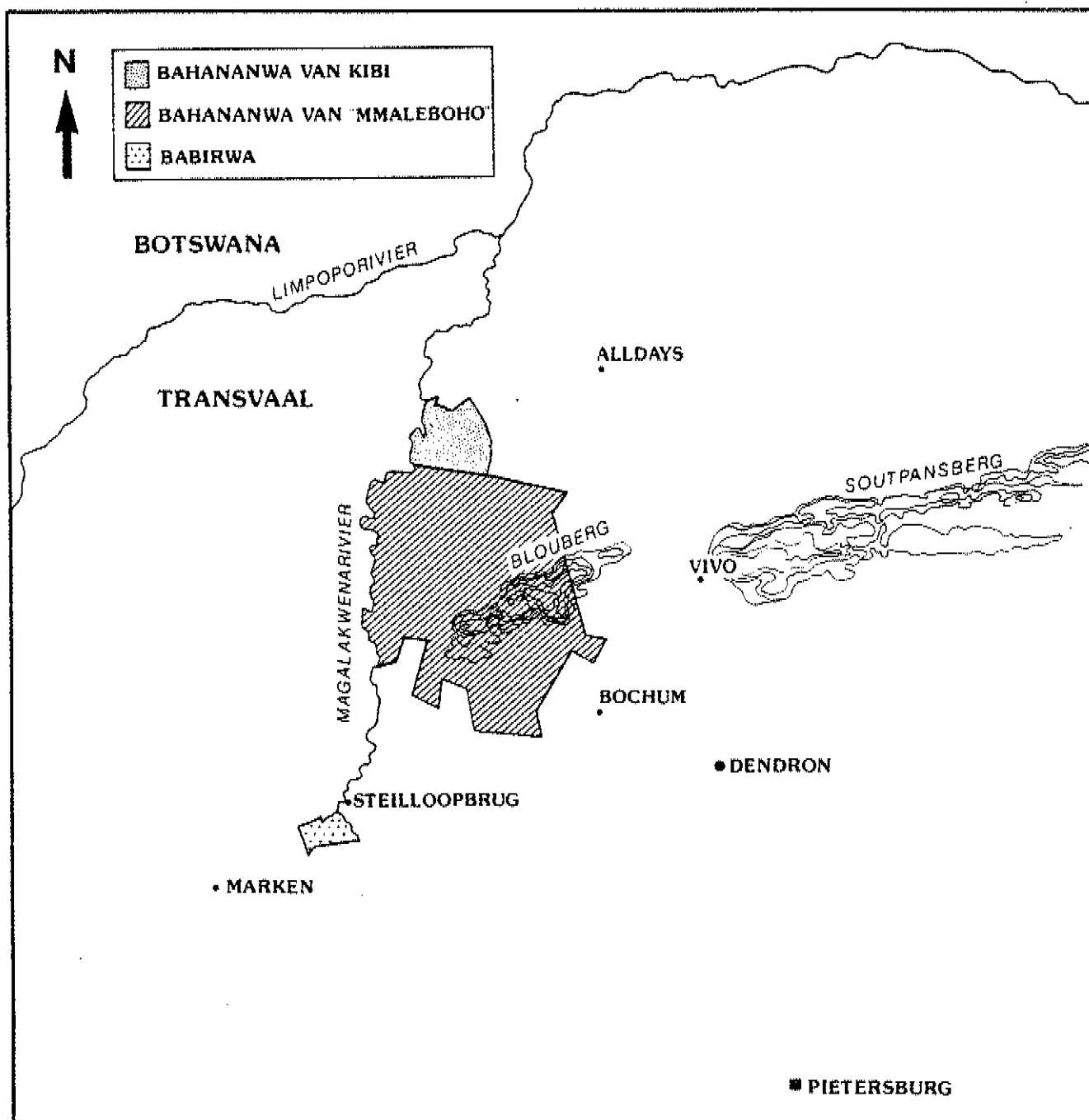
1.5.8 Organisasie van hoofstukke

Benewens hierdie hoofstuk bestaan die verhandeling uit drie ander hoofstukke en 'n aanhangsel, wat soos volg georganiseer word:

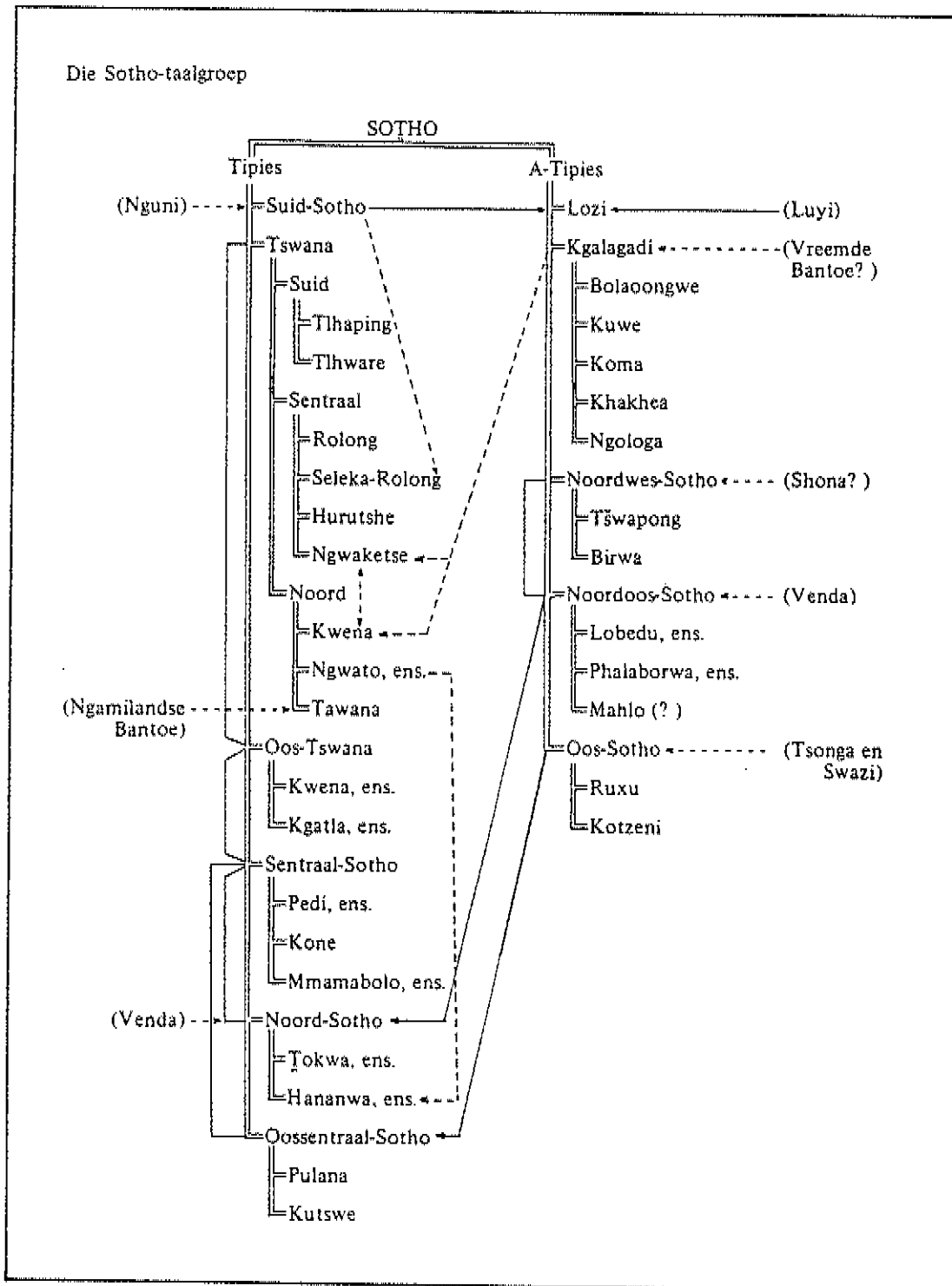
- (a) Hoofstuk 2 getiteld "Sinchroniese fonologie". Dié hoofstuk bevat alle geïdentifiseerde Hananwa-foneme. Variante soos en waar hulle voorkom, asook die Standaard Noord-Sotho teenhanger van elk word aangehaal. Voorbeelde van woorde waarin elke klank voorkom, word gegee. Enkele spektrogramme van sekere spraakklanke word ter toeligting ingesluit.
- (b) Hoofstuk 3 getiteld "Fonologiese prosesse". Hierin word alle geïdentifiseerde fonologiese prosesse wat in Hananwa voorkom met behulp van voorbeelde bespreek. Na die bespreking van 'n bepaalde fonologiese proses, word die mate waarin dit verskil van die teenhanger daarvan in Standaard Noord-Sotho, weergegee in die vorm van 'n opsomming.
- (c) Hoofstuk 4 getiteld "Diachroniese fonologie" bevat gepostuleerde Oer-Bantoe-vorme en hulle Hananwa-reflekse.
- (d) Aanhangsel A bevat enkele Hananwa-tekste in die praktiese ortografie, gevolg deur 'n vertaling van die teks en 'n fonetiese transkripsie van die teks.

BYLAAG TOT HOOFSTUK 1

Figuur 1.1 : Kaart waarop die woongebiede van die drie Hananwa-sprekende groepe aangedui word.

Figuur 1.2

Vergelyk Van Wyk (1969: 179)

HOOFSTUK 2

SINCHRONIESE FONOLOGIE

2.1 VOKAALFONEME

Die benadering tot die beskrywing van vokale wat in hierdie hoofstuk gevolg word is dié van Van Wyk (1979).

Die middelvokale van Hananwa word met die tong in 'n hoër stand uitgespreek as in die geval van hulle teenhangers in Standaard-Noord-Sotho. Dieselfde geld ook die vernoude allofone van hierdie vokale. Ten einde ortografies voorsiening te maak vir hierdie verskille, is besluit om van verskillende fonetiese simbole vir Standaard Noord-Sotho- en Hananwa-vokale gebruik te maak. Die simbole waarop besluit is en die vokale wat deur elk aangedui word, is die volgende:

SNS	H	Foneme	
[e]	[I]		- hoë, middelhoë voorvokaal;
[e]	[l]	/l/	- middelhoë voorvokaal;
[e]	[e]		- hoë, middellae voorvokaal;
[e]	[e]	/e/	- middellae voorvokaal;
[o]	[o]		- middellae agtervokaal;
[o]	[o]	/o/	- hoë, middellae agtervokaal;
[o]	[o]		- middelhoë agtervokaal;
[o]	[v]	/o/	- hoë, middelhoë agtervokaal.

(a) Die foneem H. /i/

H. [i] (SNS. [i] en SNS. [e]) is 'n hoë voorvokaal en gelyk aan kardinale vokaal (K.V.) 1. (Wat die sogenaamde kardinale vokale betref, vergelyk Van Wyk (1979: 67)). H. [i] verskil nie van SNS. [i] nie. In sommige gevalle word SNS. [e] in Hananwa aangetref as H. [i]. Dit is nie die reël nie, en is by uitsondering aangetref.

Voorbeelde:

H.-/sila/	H.-[sila]	SNS.-[ʃila]	'maal'
H.-/k ^h iβilu/	H.-[k ^h iβi <u>ɫ</u> u]	SNS.-[k ^h wiβi <u>ɫ</u> u]	'rooi'
H.-/ip ^h ina/	H.-[ip ^h ina]	SNS.-[ip ^s hina]	'geniet'
H. /møk ^h wiliri/	H. [møk ^h wiliri]	SNS. [moɔwɛlere]	'rooibos- hout'

(b) Die foneem H. /ɫ/

(i) Die normvariant H. [ɫ] (SNS. [e]) is 'n middelhoë voorvokaal en is hoër op die vokaalkaart geleë as K.V. 2. Dit word geartikuleer met 'n hoër tongstand as wat die geval is met die ooreenstemmende SNS. vokaal. Voorbeelde:

H.-/lɫka/	H.-[lɫka]	SNS.-[lek'a]	'probeer'
H. /nəsɫ/	H. [nəsɫ]	SNS. [nose]	'by'
H.-/lɫma/	H.-[lɫma]	SNS.-[lema]	'ploeg'

(ii) H. [I] (SNS. [e]) is 'n hoë middelhoë voorvokaal wat tussen K.V. 1 en K.V. 2 geleë is, maar hoër is as SNS. [e]. H. [I] is 'n kombinatoriese allofoon van H. /ɫ/. Dit word in die volgende fonologiese omgewings aangetref: wanneer H. /ɫ/ deur [i], [u], [I] of 'n morfeem waarin [i] latent aanwesig is, in die volgende sillabe van 'n woord gevolg word.

Voorbeelde:

H. /lɫɸika/	H. [lIɸika]	SNS. [leɸwik'a]	'klip'
H. /lɫru/	H. [lIɽu]	SNS. [leɽu]	'wolk'
H. /məsɫpɫli/	H. [məsIpIɫli]	SNS. [mosep'eɫli]	'(rond)- loper'
H. /mərɫɔ/	H. [mərIɔ]	SNS. geen vb.	'by die boom'

(c) Die foneem H. /ɛ̥/

(i) Die normvariant, H. [ɛ̥] (SNS. [ε]), is 'n middellae voorvokaal en is effens hoër as SNS. [ε] wat gelyk is aan K.V. 3.

Voorbeelde:

H.-/rɛ̥ka/	H.-[rɛ̥ka]	SNS.-[rek'a]	'koop'
H. /mœ̥f̥s̥ɛ̥/	H. [mœ̥f̥s̥ɛ̥]	SNS. [moɛfs'ε]	'maanhaar'

H.-/r _ɛ ma/	H.-[r _ɛ ma]	SNS.-[r _ɛ ma]	'kap'
------------------------	------------------------	--------------------------	-------

(ii) H. [ɛ] (SNS. [ɛ̃]) is 'n hoë middellae voorvokaal en 'n kombinatoriese allofoon van H. /ɛ/. Dit is effens laer as K.V. 2, en is sowel hoër as SNS. [ɛ̃] as K.V. 3. H. [ɛ] word in die volgende fonologiese omgewings aangetref: wanneer H. /ɛ/ deur [i], [u], [l], [o], [ɛ] of 'n morfeem waarin [i] latent aanwesig is in die volgende sillabe van 'n woord gevolg word. Voorbeelde:

H. /mɔr _ɛ ki/	H. [mɔr _ɛ ki]	SNS. [mɔr _ɛ k'i]	'koper'
H. /pɛu/	H. [pɛu]	SNS. [pɛu]	'saad'
H. /t _ɛ ^h wɛnl/	H. [t _ɛ ^h wɛnl]	SNS. [t _ɛ ^h wɛne]	'bobbejaan'
H.-/rɛq ^z o _l o _n a/	H.-[rɛq ^z o _l o _n a]	SNS.-[rɛt _ɛ 'o _l ova]	'omdraai'
H. /nɛ _n ɛ _n /	H. [nɛ _n ɛ _n]	SNS. [nɛ _n ɛ _n]	'in die veld'
H.-/t _ɛ _ɛ {N} t _ɛ ^h a/ ¹⁾	H.-[t _ɛ _ɛ t _ɛ ^h a]	SNS.-[t _ɛ _ɛ 'ɛ _t ^h a]	'insteek'

(d) Die foneem H. /a/

H. [a] is, soos in die geval van SNS. [a], 'n lae sentrale vokaal wat geleë is tussen K.V. 4 en K.V. 5:

H.-/ɲaka/	H.-[ɲaka]	SNS.-[ɲak'a]	'soek'
H.-/ɲama/	H.-[ɲama]	SNS.-[vama]	'melk'
H. /ɲwana/	H. [ɲwana]	SNS. [ɲwana]	'kind'

(e) Die foneem H. /ɔ/

(i) Die normvariant, H. [ɔ] (SNS. [ɔ̃]), is 'n middellae agtervokaal wat hoër is as K.V. 6 en dus ook hoër is as SNS. [ɔ̃]. Voorbeelde:

H. /p ^h _ɔ l _ɔ ɔ _ɔ l _ɔ /	H. [p ^h _ɔ l _ɔ ɔ _ɔ l _ɔ]	SNS. [p ^h ɔ̃ɔ̃fɔ̃ɔ̃]	'wilde dier'
H.-/ɔma/	H.-[ɔma]	SNS.-[ɔma]	'opdroog'
H.-/ɔpra/	H.-[ɔpra]	SNS.-[ɔpra]	'verwarm'

(ii) H. [ɔ̥] (SNS. [ɔ̥]) is 'n kombinatoriese allofoon van H. /ɔ̥/. Dit word met 'n hoër tongstand as die ooreenstemmende SNS. vokaal uitgespreek en kan beskryf word as 'n hoë middellae agtervokaal. Die fonologiese voorwaardes waaronder H. [ɔ̥] optree, is: wanneer H. /ɔ̥/ gevolg word deur [i], [u], [l], [ə], [ɔ̥] of 'n morfeem waarin [i] latent aanwesig is in die volgende sillabe van 'n woord. [ɔ̥] is effens laer geleë as K.V. 7 - dus tussen K.V. 6 en K.V. 7. Vergelyk

H. /kx ^h ɔ̥ji/	H. [kx ^h ɔ̥ji]	SNS. [kx ^h ɔ̥ji]	'kaptein'
H. /sɪɔ̥pk ^h u/	H. [sɪɔ̥pk ^h u]	SNS. [sefɔ̥fu]	'blinde persoon'
H. -/βɔ̥nɪ/	H. -[βɔ̥nɪ]	SNS. -[βɔ̥ne]	'het gesien'
H. /kx ^h ɔ̥mɔ̥/	H. [kx ^h ɔ̥mɔ̥]	SNS. [kx ^h ɔ̥mɔ̥]	'bees'
H. /kɔ̥ɪɔ̥i/	H. [kɔ̥ɪɔ̥i]	SNS. [k'ɔ̥ɪɔ̥i]	'kar'
H. -/βɔ̥{N}ɛ̃ ^h a/	H. -[βɔ̥ ^h ɛ̃ ^h a]	SNS. -[βɔ̥ ^h ɛ̃ ^h a]	'wys'

(f) Die foneem H. /ɔ̥/

(i) H. [ɔ̥] (SNS. [ɔ̥]), 'n middelhoë agtervokaal, is die norm-variant van H. /ɔ̥/ en is effens hoër as die ooreenstemmende SNS. vokaal en K.V. 7.

H. /lɪsɔ̥mɪ/	H. [lɪsɔ̥mɪ]	SNS. [legome]	'tien'
H. -/βɔ̥pa/	H. -[βɔ̥pa]	SNS. -[βɔ̥p'a]	'vorm'
H. -/βɔ̥laja/	H. -[βɔ̥laja]	SNS. -[βɔ̥laja]	'doodmaak'

(ii) H. [v] (SNS. [ɔ̥]) is 'n kombinatoriese allofoon van H. /ɔ̥/. Dit is 'n hoë middelhoë agtervokaal waarvan die distribusie soos volg is: H. /ɔ̥/ realiseer as [v] wanneer /ɔ̥/ gevolg word deur [i], [u], [v] of 'n morfeem waarin 'n latente [i] voorkom in die volgende sillabe. Dit is geleë tussen K.V. 7 en K.V. 8, hoër as H. [ɔ̥], en hoër as die ooreenstemmende SNS. vokaal:

H. /mmɔ̥pi/	H. [mmɔ̥pi]	SNS. [mmɔ̥p'i]	'skepper'
H. /mɔ̥k ^h umi/	H. [mɔ̥k ^h umi]	SNS. [mɔ̥ ^h umi]	'ryk persoon'
H. /mɔ̥rɔ̥ki/	H. [mɔ̥rɔ̥ki]	SNS. [mɔ̥rɔ̥k'i]	'kleremaker'
H. /pɪlɔ̥b/	H. [pɪlɔ̥b]	SNS. [peɪlɔ̥b]	'in die hart'

(g) Die foneem H. /u/

H. [u] (SNS. [u]) is 'n hoë agtervokaal en is gelyk aan K.V. 8:

H. /møk ^h uɸu/	H. [møk ^h uɸu]	SNS. [møk ^h uɸu]	'nawel'
H. /mmuɸa/	H. [mmuɸa]	SNS. [mmuɸl'a]	'haas'
H.-/lula/	H.-[lula]	SNS.-[lula]	'gaan sit'

(h) Gefluisterde allofone

Alle Hananwa-vokaalfoneme het, soos ook die geval is met die vokaalfoneme van ander Sothotale, benewens bogenoemde kombinatoriese allofone ook 'n aantal gefluisterde posisionele allofone waarvan die voorkoms beskryf word deur Van Wyk (1979: 81-82). Elke nie-gefluisterde vokaal wat in die voorafgaande paragrawe beskryf is, behalwe [ɔ] en [v] waarvoor geen gefluisterde teenhangers gevind is nie, het gevolglik 'n gefluisterde teenhanger. Sodanige vokale word foneties aangedui met [.] of [°]. Vergelyk

H. /møk ^h umi/	H. [møk ^h umi]	'ryk persoon'
H. /sɪt ^h arɪ/	H. [sɪt ^h arɪ]	'boom'
H. /sɪk ^h uɸa/	H. [sɪk ^h uɸa]	'bors'
H. /sɪɸpɪ/	H. [sɪɸpɪ]	'byl'
H.-/rɪkilɪ/	H.-[rɪkilɪ]	'het gekoop'
H. /sɪat̩a/	H. [sɪat̩a]	'hand'
H. /mɔɸaɸɔ/	H. [mɔɸaɸɔ]	'mal persoon'
H. /mɔt ^{sh} ɔ/	H. [mɔt ^{sh} ɔ]	'mens'
H. /sɪmumu/	H. [sɪmumu]	'stom persoon'

2.2 HALFVOKAALFONEME

(a) Die foneem H. /ɛ/

Van Wyk (1979) hanteer [ɛ], [w] en [j] as halfvokale. In ooreenstemming met sy bevindinge dat bogenoemde klanke meer vokaliëse as konsonantiese eienskappe het, word hulle hier ook as halfvokale beskou.

H. [ɛ] (SNS. [v]) is 'n geasemde halfvokaal wat die tongstand van die daaropvolgende vokaal aanneem. Voorbeelde:

H.-/ʃama/	H.-[ʃama]	SNS.-[vama]	'melk'
H. /lɪʃɛtʰa/	H. [lɪʃɛtʰa]	SNS. [levɛfl'a]	'skouer'
H. /kʰoʃo/	H. [kʰoʃo]	SNS. [kʰoʃo]	'hoender'

(b) Die foneem H. /w/

H. [w] (SNS. [w]) is 'n geronde agter halfvokaal. Voorbeelde:

H. /nawa/	H. [nawa]	SNS. [nawa]	'boon'
H.-/wa/	H.-[wa]	SNS.-[wa]	'val'
H.-/βolawa/	H.-[βolawa]	SNS.-[βolawa]	'gedood word'

(c) Die foneem H. /j/

H. [j] (SNS. [j]) is 'n ongeronde voor halfvokaal. Voorbeelde:

H.-/ɲwaja/	H.-[ɲwaja]	SNS.-[ɣwaja]	'krap'
H.-/swaja/	H.-[swaja]	SNS.-[ʒwaja]	'(ore) spits'
H.-/βolaja/	H.-[βolaja]	SNS.-[βolaja]	'doodmaak'
H.-/oʃasɪpɪla/	H.-[oʃasɪpɪla]	SNS.-[oasep'ela]	'hy/sy loop'
H. /lɪʃ ^h wajɪ/	H. [lɪʃ ^h wajɪ]	SNS. [leswao]	'brandmerk'
H.-/dʒija/	H.-[dʒija]	SNS.-[t'ia]	'slaan'

2.3 VOKAALKAARTE

In die bylaag tot hierdie hoofstuk, figure 2.12 en 2.13 (bladsy 60) word twee vokaalkaarte aangebied waarop die ooreenkomste en verskille tussen die vokale van Hananwa en Standaard Noord-Sotho skematies voorgestel word.

2.4 OPSOMMING : HANANWA VOKAALFONEME EN VARIANTE

Die voorafgaande gegewens in ag genome kan die stand van sake betreffende Hananwa se vokaalfoneme en hulle variante soos volg aangebied word:

Voorvokale:

/i/ → [i]
→ [i̥]
/ɨ/ → [ɨ]
→ [ɨ̥]
→ [ɨ̥]

/ɛ/ → [ɛ]
→ [ɛ̥]
→ [ɛ̥]
→ [ɛ̥]

/a/ → [a]
→ [ḁ]

Agtervokale:

/u/ → [u]
→ [u̥]
/o/ → [o]
→ [o̥]
→ [o̥] - geen voorbeelde
is teëgekome nie.

/ɔ/ → [ɔ]
→ [ɔ̥]
→ [ɔ̥]
→ [ɔ̥] - geen voorbeelde
is teëgekome nie.

Die verhouding van die halfvokale /w/, /j/ en /ɹ/ relatief tot die reeds genoemde vokale word aangedui in figuur 2.12 (bladsy 60).

2.5 PRAKTIESE ORTOGRAFIE

Die praktiese ortografie vir die voorstelling van Hananwa-vokale wat in latere hoofstukke gebruik word, is gebaseer op die volgende:

/i/ = i
/ɨ/ = e
/ɛ/ = ê
/a/ = a
/ɔ/ = ô
/o/ = o
/u/ = u

2.6 KONSONANTFONEME

2.6.1 Fonetiese ortografie

In die vorige hoofstuk (par. 1.5.6) is genoem dat die ortografie van die I.P.A. gebruik word vir die voorstelling van fonetiese data. Waar bogenoemde ortografie te kort skiet - hoofsaaklik in die geval van Hananwa se geaffriseerde konsonante - is gebruik

gemaak van 'n benadering soortgelyk aan dié wat deur Van Wyk (1979: 101, 116) gevolg is. Dit behels kortliks die volgende: daar word gebruik gemaak van 'n primêre en 'n sekondêre simbool. Eersgenoemde is 'n fonetiese simbool wat die plosiewe element aandui, terwyl laasgenoemde 'n simbool regs bo van die primêre simbool is wat affriksie aandui. Hierdie sekondêre simbool korreleer altyd met die een of ander simbool vir 'n frikatief. So byvoorbeeld dui die primêre simbool d in [d^z] op 'n eksplosief, ongeaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies terwyl [z] op die gepaardgaande mate van friksie dui wat kenmerkend is van geaffriseerde eksplousiewe.

2.6.2 Beskrywing van konsonante

Dieselfde beginsels wat uiteengesit is vir die beskrywing van die konsonante van Standaard Noord-Sotho (vergelyk Hoofstuk 1, par. 1.5.2) geld ook vir die beskrywing van die konsonante van Hananwa. Spektrogramme (vergelyk figure 2.1 tot 2.11, bladsy 55 tot 59) van bepaalde Hananwa-konsonante is gemaak ten einde indrukke wat ouditief waargeneem is te bevestig of verkeerd te bewys. Die spektrogramme is geïnterpreteer volgens die metode wat gevolg is deur Kopp (1967) et al in Visible Speech Manual.

2.6.2.1 Die kenmerke "lenis" en "fortis"

Van Wyk (1979: 159) merk tereg op dat artikulasiespanning 'n relatiewe aangeleentheid is. Indien H. [k] en H. [g] met mekaar vergelyk word, moet daar tot die slotsom gekom word dat H. [k] fortis is en H. [g] lenis, wat ooreenkom met die feit dat laasgenoemde stemhebbend en eersgenoemde stemloos is. Eersgenoemde is pulmonies en dus in vergelyking met SNS. [k'] lenis, aangesien ejektiewe konsonante met meer spanning geartikuleer word as pulmonies-geïnisieerde konsonante. Geen konsonant kan gevolglik per se as lenis of fortis getipeer word nie. Hierdie terme verwys altyd na 'n eienskap van artikulasiespanning as synde in vergelyking met die ooreenstemmende eienskap van 'n klank binne dieselfde klanksisteem of dié van 'n klank binne 'n ander klanksisteem.

Die stelling word gemaak dat die konsonante van Hananwa in vergelyking met dié van Standaard Noord-Sotho oor die algemeen met minder artikulasiespanning geartikuleer word. Die volgende redes word ter staving aangevoer:

- (a) In Hananwa word sluitklanke baie selde met ejeksie uitgespreek. In gevalle waar ejeksie wel waargeneem is, was dit telkens by dieselfde sprekers maar nogtans absoluut by wyse van uitsondering. Ejeksie kom meer algemeen voor by sprekers van die dialekte waarop Standaard Noord-Sotho gebaseer is. Soos wat reeds genoem is, verg die artikulasie van geëjekteeerde konsonante groter artikulasiespanning as pulmoniese konsonante.
- (b) Daar bestaan 'n neiging in Hananwa om sekere (stemlose) ejektiewe sluitklanke van Standaard Noord-Sotho met 'n wisselende mate van stem uit te spreek. Stemlose konsonante word normaalweg gekenmerk deur 'n meerdere mate van artikulasiespanning as in die geval van stemhebbende konsonante.
- (c) Die neiging om sekere konsonante geaffriseerd uit te spreek het te make met 'n aktiewe artikulator wat nie beslis en vinnig genoeg van die passiewe artikulator verwyder word nie. Gevolglik gaan die artikulasie van geaffriseerde konsonante met minder spierspanning gepaard as die artikulasie van niegeaffriseerde konsonante.
- (d) Die algemene voorkoms van gepalataliseerde konsonante in Hananwa wat affrikate vir teenhangers het in Standaard Noord-Sotho, staan ook in verband met 'n meer ontspanne afloop wat kenmerkend is van die artikulasiewyse in Hananwa.
- (e) In Hananwa kom retrofleksiewe konsonante algemeen voor in plaas van sekere apikoalveolêre konsonante van Standaard Noord-Sotho. Retrofleksie staan ook in verband met minder artikulasiespanning.

2.6.3 Sluitklanke

(a) Die foneem H. /k/

Aangesien [k'] soos hierbo in 2.6.2.1 (a) genoem is, nie 'n tipiese Hananwa klank is nie, word dit nie as 'n allofoon van H. /k/ aangegee nie.

(i) Die normvariant, [k]/SNS. [k'], is 'n plosief, ongeaspireer, dorsovelêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Voorbeelde:

H. /βoɾɔkɔ/	H. [βoɾɔkɔ]	SNS. [βoɾɔk'ɔ]	'vaak'
H. /ɲaka/	H. [ɲaka]	SNS. [ɲak'a]	'dokter'
H. /mɔɲakɔ/	H. [mɔɲakɔ]	SNS. [mɔɲak'ɔ]	'deuropening'

(ii) [g] is 'n kombinatoriese allofoon van H. /k/. Dit verskil alleenlik van H. [k] in die sin dat dit stemhebbend is. Dit is alleenlik aangetref in homorganiese nasaalverbindings met [ŋ] en gevalle waar dit gevolg word deur 'n agtervokaal of /w/. Die hoeveelheid stem waarmee [g] geartikuleer word wissel, en daarom is dit moeilik om telkens met sekerheid 'n uitspraak te lewer of die spraakklank in 'n bepaalde voorbeeld [g] of [k] is.

In ander gevalle kan egter sonder twyfel gesê word dat die klank wel [g] is. Vergelyk in hierdie verband figure 2.1 en 2.2 (bladsy 55).

H.-/kwaɸa/	H.-[gwaɸa]	SNS.-[ɛw'wafa]	'lui wees'
H. /{N}ku/	H. [ŋgu]	SNS. [ŋk'u]	'skaap'
H. /kuanɿ/	H. [guanɿ]	SNS. [k'uane]	'hoed'

Daar bestaan rede om te vermoed dat daar tans die een of ander fonologiese proses aan die gang is vir sover dit die stemhebbendheid van Hananwa-spraakklanke aangaan. By meer as een geleentheid is dieselfde konsonant in dieselfde woord deur dieselfde spreker met 'n wisselende mate van stem uitgespreek. So byvoorbeeld is [guβɿjana], [ŋuβɿjana] en [kɿβɿjana] 'seekoeitjie' in een sin teëgekóm: Laasgenoemde voorbeeld is uitsonderlik, aange-

sien /k/ + /agtervokaal/ normaalweg [g] + /agtervokaal/ tot gevolg het. Dit is nie moontlik om te voorspel in watter rigting bogenoemde fonologiese proses beweeg nie.

(b) Die foneem H. /k^h/

H. [k^h]/SNS. [h] en SNS. [k^h] is 'n plosief, geaspireer, dorsovelêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /møk ^h umi/	H. [møk ^h umi]	SNS. [mɔ̃bumi]	'ryk persoon'
H. /mak ^h ura/	H. [mak ^h ura]	SNS. [mahura]	'olie'
H.-/k ^h ulua/	H.-[k ^h u _u ua]	SNS.-[ɸu _u ua]	'roer'
H. /møk ^h u _u ɸu/	H. [møk ^h u _u ɸu]	SNS. [mɔ̃k ^h u _u ɸu]	'nawel'
H. /k ^h ulu/	H. [k ^h ulu]	SNS. [k ^h ulu]	'skilpad'
H.-/ik ^h umisa/	H.-[ik ^h umisa]	SNS.-[ik ^h umiʃa]	'self verryk'

(c) Die foneem H. /k̃x^h/

(i) Die normvariant H. [k̃x^h]/SNS. [k̃x^h] is 'n affrikaat, geaspireer, dorsovelêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies.

Voorbeelde:

H. /k̃x ^h aβɔ/	H. [k̃x ^h aβɔ]	SNS. [k̃x ^h aβɔ]	'aap'
H. /k̃x ^h anɔ̃/	H. [k̃x ^h anɔ̃]	SNS. [k̃x ^h anɔ̃]	'ontkenning'
H. /k̃x ^h aka/	H. [k̃x ^h aka]	SNS. [k̃x ^h ak'a]	'tarentaal'

(ii) H. [x]/SNS. [k̃x^h] asook SNS. [k^h], is 'n fakultatiewe allofoon van H. /k̃x^h/ en 'n groeffrikatief, dorsovelêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Vergelyk

H. /mak̃x ^h ɔa/	H. [maxɔa]	SNS. [mak̃x ^h ɔa]	'blankes'
H.-/t ^{sh} ak̃x ^h ala/	H.-[t ^{sh} axala]	SNS.-[t ^{sh} ak̃x ^h ala]	'bly word'
H. /s{k̃x ^h aʃa/	H. [s{xaʃa]	SNS. [sek̃x ^h aʃl'a]	'hef'

[x] wissel reëlmatig met [k̃x^h] behalwe in gevalle waar /k̃x^h/ deur 'n sillabiesiese nasaal voorafgegaan word. [x] word nooit in laasgenoemde foneemkombinasie aangetref nie.

Vergelyk

H.-/{N}k̃x ^h ɔ̃mɔ̃d̃ʒa/	*H.-[ɸxɔ̃mɔ̃d̃ʒa]	'my troos'
H.-/{N}k̃x ^h aɔ̃ʒa/	*H.-[ɸxad̃ʒa]	'my trap'

H.-/{N}kx^hanɛ₁la/ *H.-[kxanɛ₁la] 'my weier'

(d) Die foneem H. /t̪/

H. [t̪]/SNS. [ɕl'] is 'n plosief, ongeaspireer, apikodentaal (interdentaal/dentaal), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /t̪ali/	H. [t̪ali]	SNS. [ɕl'a ₁ i]	'weerlig- straal'
H. /maat̪a/	H. [maat̪a]	SNS. [maɕl'a]	'krag'
H.-/βɛt̪a/	H.-[βɛt̪a]	SNS.-[βɛɕl'a]	'skrynwerk doen'

(e) Die foneem H. /t̪^h/

H. [t̪^h]/SNS. [ɕ] en SNS. [ɕl^h] is 'n plosief, geaspireer, apikodentaal (interdentaal/dentaal), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H.-/t̪ ^h aβa/	H.-[t̪ ^h aβa]	SNS.-[ɕaβa]	'slag'
H.-/lat̪ ^h a/	H.-[lat̪ ^h a]	SNS.-[laɕa]	'weggooi'
H. /βo ₁ t̪ ^h aɕs ₁ /	H. [βo ₁ t̪ ^h aɕs ₁]	SNS. [βo ₁ ɕaɕs'e]	'geluk'
H.-/t̪ ^h aŋa/	H.-[t̪ ^h aŋa]	SNS.-[ɕl ^h aŋa]	'vandaan kom'
H.-/it̪ ^h o ₁ mp ₁ ha/	H.-[it̪ ^h o ₁ mp ₁ ha]	SNS.-[iɕl ^h o ₁ mp ₁ ha]	'self te respekteer'
H.-/{N}t̪ ^h aβa/	H.-[ɲt̪ ^h aβa]	SNS.-[ɲɕl ^h aβa]	'my steek'

(f) Die foneem /d̪^z/

Hierdie foneem vertoon drie fakultatiewe en een kombinatoriese allofoon:

(i) Die normvariant, H. [d̪^z]/SNS. [t'] is 'n geaffriseerde eksplousief, ongeaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Voorbeelde:

H.-/rad̪ ^z a/	H.-[rad̪ ^z a]	SNS.-[rat'a]	'liefhê'
H.-/rɛ ₁ d̪ ^z a/	H.-[rɛ ₁ d̪ ^z a]	SNS.-[rɛt'a]	'prys'
H. /l ₁ ɟad̪ ^z a/	H. [l ₁ ɟad̪ ^z a]	SNS. [leɟat'a]	'geraas'

(ii) H. [t^s] is 'n geaffriseerde eksplosief, ongeaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Dit is 'n fakultatiewe allofoon van /q^z/, maar is minder gebruiklik. Soos in die geval van /k/ hierbo, (vergelyk par. 2.6.3 (a)), is die hoeveelheid stem wat aanwesig is tydens artikulasie, wisselend. Aangesien spektrografiese analise nie hierdie wisselings in stem duidelik uitwys nie, moet die navorser noodgedwonge sy gehoor as maatstaf vir die mate van stem gebruik. Spektrogramme toon wel die verskil tussen stemlose en stemhebbende konsonante aan, maar kan nie as absolute maatstaf gebruik word om graduele verskille in stem te bepaal nie. Daar kan met 'n mate van sekerheid aanvaar word dat [t^s] net soos [q^{zj}] (vergelyk 2.6.3 (f)(iv) hieronder) gepalataliseer word geartikuleer word wanneer dit deur /j/ gevolg word.

(iii) H. [d] is 'n eksplosief, ongeaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Dit is by uitsondering en hoofsaaklik by dieselfde informante waargeneem. Ratale het dit deurgaans gebruik in plaas van geaffriseerde [q^z] of [t^s]. Dit het ook periodiek in die spraak van sommige informante opgeduik. Soos in die geval van [t^s] (vergelyk 2.6.3 (f) (ii)) kan met 'n mate van sekerheid aanvaar word dat [d] gepalataliseer word geartikuleer word wanneer dit deur /j/ gevolg word. Geen voorbeelde hiervan is egter teëgekome nie.

(iv) H. [q^{zj}]/SNS. [ɸj'] is 'n geaffriseerde, gepalataliseerde eksplosief, ongeaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Dit is 'n kombinatoriese allofoon van /q^z/ en realiseer as gepalataliseerde [q^{zj}] wanneer dit gevolg word deur palatale /j/.

Voorbeelde:

H. /mɔriq ^z jana/	H. [mɔriq ^{zj} jana]	SNS. [mɔriɸj'ana]	'bietjie skaduwee'
H. /lɪmaq ^z jana/	H. [lɪmaq ^{zj} jana]	SNS. [lemɸj'ana]	'deurtjie'
H. /mɔlɪq ^z jana/	H. [mɔlɪq ^{zj} jana]	SNS. [mɔlɸj'ana]	'gaatjie'

Die verskil in die mate van stem tussen [q^z] en [t^s] word geïl-

lustreer met behulp van spektrogramme in figure 2.3 en 2.4 (bladsy 56).

Die verskil tussen 'n geaffriseerde ekspllosief en 'n nie-geaffriseerde ekspllosiewe konsonant is duidelik wanneer bogenoemde twee spektrogramme vergelyk word met dié in figuur 2.5, dit wil sê die spektrogram vir [d].

(g) Die foneem H. /t^{sh}/

(i) Die normvariant, H. [t^{sh}]/SNS. [t^h], is 'n geaffriseerde ekspllosief, geaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Voorbeelde:

H. /t ^{sh} apɛlɔ/	H. [t ^{sh} apɛlɔ]	SNS. [t ^h apɛlɔ]	'gebed'
H. /t ^{sh} aβa/	H. [t ^{sh} aβa]	SNS. [t ^h aβa]	'berg'
H.-/t ^{sh} aK ^h ala/	H.-[t ^{sh} aK ^h ala]	SNS.-[t ^h aK ^h ala]	'bly word'

(ii) H. [t^{s^jh}]/SNS. [t^ʃh] is 'n geaffriseerde, gepataliseerde ekspllosief, geaspireer, apikopalataal (retrofleks), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Dit is 'n kombinatoriese allofoon van /t^{sh}/ wat realiseer wanneer laasgenoemde gevolg word deur /j/. Slegs een voorbeeld is teëgekomp, naamlik:

H. /lirɪt ^{sh} jana/	H. [lirɪt ^{s^jh} jana]	SNS. [liret ^ʃ hana]	'hakskeentjies'
-------------------------------	---	--------------------------------	-----------------

(h) Die foneem H. /t͡s/

H. [t͡s]/SNS. [t͡s'] is 'n affrikaat, ongeaspireer, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /lɪt͡swai/	H. [lɪt͡swai]	SNS. [let͡s'wai]	'sout'
H.-/t͡swala/	H.-[t͡swala]	SNS.-[t͡s'wala]	'geboorte skenk'
H.-/t͡sɪβa/	H.-[t͡sɪβa]	SNS.-[t͡s'eβa]	'weet'

(i) Die foneem H. /d̥z/

H. [d̥z]/SNS. [t̥s'] en SNS. [β̥z] is 'n affrikaat, ongeaspireer, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Foneemstatus word aan /d̥z/ toegeken hoewel die verspreiding daarvan onvoorspelbaar is. Min voorbeelde van [d̥z] is teëgekem, en geen gevalle waar [d̥z] fakultatief wissel met H. [t̥s] is aangetref nie. Voorbeelde:

H. /kolod̥zwana/	H. [k̥olod̥zwana]	SNS. [k̥olot̥s'wana]	'varkie'
H. /moβod̥zwana/	H. [moβod̥zwana]	SNS. [moɣoβ̥zana]	'poeletjie'
H. /mad̥z̥ k̥ɛ/	H. [mad̥z̥ k̥ɛ]	SNS. geen teen- hanger	'dowe per- soon'
H. /s d̥ziβa/	H. [s d̥ziβa]	SNS. [set̥s'ip̥a]	'stertriem'

(j) Die foneem H. /t̥sh/

H. [t̥sh]/SNS. [t̥sh] en SNS. [s] is 'n affrikaat, geaspireer, apikoalveolêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /t̥shali/	H. [t̥shali]	SNS. [t̥shali]	'wyfie'
H. /t̥sh t̥o/	H. [t̥sh t̥o]	SNS. [t̥she t̥'o]	'heuning- voëltjie'
H.-/t̥shw̥ɛna/	H.-[t̥shw̥ɛna]	SNS.-[t̥shw̥ɛna]	'pla'
H.-/t̥sha/	H.-[t̥sha]	SNS.-[sa]	'lig word' (met dagbreek)
H.-/t̥sh̥ɛnisa/	H.-[t̥sh̥ɛnisa]	SNS.-[s̥ɛvi a]	'laat lag'
H. /mot̥sh nar /	H. [mot̥sh nar]	SNS. [mosevare]	'middag'

(k) Die foneem H. /d̥z̥/

H. [d̥z̥]/SNS. [t̥] + w] is 'n affrikaat, ongeaspireer, laminopalataal-labiodentaal-alveolêr, gedeeltelik stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Slegs drie voorbeelde van hierdie foneem is gevind. Dit is 'n kombinasie van [d̥z], 'n affrikaat, ongeaspireer, laminopalataal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies en [s], 'n fluitfrikatief, labiodentaal-alveolêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies wat vorentoe (par. 2.6.4 (b) (ii)) bespreek word. /d̥z̥/ is alleenlik aangetref waar werkwoordstamme met /d̥z/ in die slotsillabe passief afgelei is.

[d̥ʒ̥] word met ongeronde lippe uitgespreek - die passiefsuffiks word klaarblyklik gerealiseer deur middel van die fluitkwaliteit van [d̥ʒ̥]. Aangesien [d̥ʒ̥] alleenlik in Ratale se spraak voorgekom het, bestaan daar twyfel oor die foneemstatus van /d̥ʒ̥/.

Voorbeelde:

H.-/βid̥ʒ̥s̥l/	H.-[βid̥ʒ̥s̥l]	SNS.-[βit̥ʒ̥'we]	'word nie geroep nie'
H.-/m̥id̥ʒ̥s̥l/	H.-[m̥id̥ʒ̥s̥l]	SNS.-[met̥ʒ̥'we]	'word nie gesluk nie'
H.-/ɲad̥ʒ̥s̥l/	H.-[ɲad̥ʒ̥s̥l]	SNS.-[ɲat̥ʒ̥'we]	'word nie verag nie'

(l) Die foneem H. /t̥ʰ/

H. [t̥ʰ]/SNS. [t̥ʰ] is 'n affrikaat, geaspireer, laminopalataal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /s̥l̥t̥ʰaβa/	H. [s̥l̥t̥ʰaβa]	SNS. [set̥ʰaβa]	'volk'
H.-/t̥ʰosa/	H.-[t̥ʰosa]	SNS.-[t̥ʰoʒa]	'skrik maak'
H. /t̥ʰukulu/	H. [t̥ʰugulu]	SNS. [t̥ʰuk'uɔu]	'renoster'

(m) Die foneem H. /d̥ʒ̥/

/d̥ʒ̥/ word met 'n wisselende mate van stem uitgespreek. In sommige gevalle - vergelyk (i) hieronder - is dit stemhebbend; spektrografiese analise het dit bevestig (vergeelyk figure 2.6 en 2.7 (bladsy 57)). In ander gevalle word dit as gedeeltelik stemhebbend en in ander as stemloos waargeneem.

(i) Die normvariant, H. [d̥ʒ̥]/SNS. [t̥ʰ]' is 'n affrikaat, on-geaspireer, laminopalataal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H. /l̥d̥ʒ̥ad̥ʒ̥i/	H. [l̥d̥ʒ̥ad̥ʒ̥i]	SNS. [let̥ʰ'at̥ʰ'i]	'dag'
H.-/βid̥ʒ̥a/	H.-[βid̥ʒ̥a]	SNS.-[βit̥ʰ'a]	'roep'
H.-/β̥l̥d̥ʒ̥a/	H.-[β̥l̥d̥ʒ̥a]	SNS.-[β̥et̥ʰ'a]	'(klip) gooi'

Behalwe [d̥ʒ̥], kom 'n fakultatiewe allofoon (sien (ii) hieronder) ook voor:

(ii) H. [ɛ̃]/SNS. [ɛ̃'] asook SNS. [ɟ] is 'n affrikaat, ongeaspireer, laminopalataal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H.-/rumad̃ʒa/	H.-[ɾumat̃ʒa]	SNS. geen teen- hanger	'(vuur) aansteek'
H.-/ɸalalid̃ʒɛ̃/	H.-[ɸalalit̃ʒɛ̃]	SNS.-[falalit̃ʒ'ɛ̃]	'het gemors'

[ɛ̃] wissel fakultatief (selfs binne die spraak van dieselfde spreker) met [d̃ʒ], maar kom baie beperk voor.

(n) Die foneem H. /p/

(i) Die normvariant, H. [p]/SNS. [p'] is 'n eksplosief, ongeaspireer, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H.-/d̃ʒɔpa/	H.-[d̃ʒɔpa]	SNS.-[t'ɔp'a]	'optel'
H.-/ɸɛpa/	H.-[ɸɛpa]	SNS.-[fɛp'a]	'voed'
H.-/ʌapara/	H.-[ʌapara]	SNS.-[ap'ara]	' aantrek'

(ii) Die foon, H. [p'], wat as 'n fakultatiewe allofoon van H. /p/ funksioneer, is slegs tweekeer teëgekom en in albei gevalle in die spraak van Uria Maputla van wie daar melding gemaak is in Hoofstuk 1 (vergelyk par. 1.4). Aangesien glottale inisiasie nie 'n tipiese kenmerk van die sluitklanke van Hananwa is nie, behoort [p'] nie as 'n tipiese Hananwaklank gereken te word nie. Voorbeelde word ter wille van volledigheid aangehaal. [p'] is 'n eksplosief, ongeaspireer, bilabiaal, stemloos, glottismeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H.-/t̃ ^h apa/	H.-[t̃ ^h ap'a]	SNS.-[t̃ap'a]	'(hande) was'
H. /s̃l̃ɛp̃ɛ̃/	H. [s̃l̃ɛp̃'ɛ̃]	SNS. [selep'ɛ̃]	'byl'

(iii) H. [pʰ]/SNS. [ɸs' + w] en SNS. [p'] is 'n gepalataliseerde eksplosief, ongeaspireer, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H. /s ₁ d ^z ɔpjana/	H. [s ₁ d ^z ɔp ^j jana]	SNS. [set ^ʃ o ^ʃ s'wana]	'lykie'
H. /βɔl ₁ pjana/	H. [βɔl ₁ p ^j jana]	SNS. [βolep'ana]	'spinne- rakkie'
H. /l ₁ mipjana/	H. [l ₁ mip ^j jana]	SNS. [lemi ^ʃ s'wana]	'netvet- jies'
H. /marapjana/	H. [marap ^j jana]	SNS. [mara ^ʃ s'wana]	'beentjies'
H. /l ₁ ʌapjana/	H. [l ₁ ʌap ^j jana]	SNS. [leva ^ʃ s'wana]	'waatle- moentjie'
H. /ʌ ₁ ɛmpjana/	H. [ʌ ₁ ɛmp ^j jana]	SNS. [ven ^ʃ s'wana]	'hempie'

[p^j] kom alleen voor in fonologiese omgewings waarin dit gevolg word deur /j/.

(iv) H. /p/ word soms gerealiseer as [p^j], 'n eksplosief, ongeaspireer, bilabiaal-lamino-palataal (geaffriseer), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H. /l ₁ mipjana/	H. [l ₁ mip ^j jana]	SNS. [l ₁ emi ^ʃ s'wana]	'bietjie netvetjies'
H. /{N}pja/	H. [mp ^j ja]	SNS. [mp ^ʃ 'a]	'hond'
H. /s ₁ ɛpjana/	H. [s ₁ ɛp ^j jana]	SNS. [sel ^ʃ s'wana]	'byltjie'

[p^j] is 'n kombinatoriese allofoon van /p/ wat fakultatief wissel met [p^j]. [p^j] kom egter minder voor as [p^j]. Die spektrogramme in figure 2.8 en 2.9 (bladsy 58) illustreer die verskil tussen geaffriseerde [p^j] en gepalataliseerde [p^j].

(o) Die foneem H. /p^h/

(i) Die normvariant, H. [p^h]/SNS. [p^h] en SNS. [p^sh] is 'n eksplosief, geaspireer, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H. /p ^h ata/	H. [p ^h ata]	SNS. [p ^h afl'a]	'voorkop'
H. -/t ^h ɔmp ^h a/	H. -[t ^h ɔmp ^h a]	SNS. -[t ^ʃ ɔmp ^h a]	'respekteer'
H. /p ^h ɛp ^h ɔ/	H. [p ^h ɛp ^h ɔ]	SNS. [p ^h ɛp ^h ɔ]	'voeding'
H. /mp ^h ikɛla/	H. [mp ^h ikɛla]	SNS. [mp ^s hik'ɛla]	'verkoue'
H. /p ^h ijɔ/	H. [p ^h ijɔ]	SNS. [p ^s hiɔ]	'nier'
H. -/ip ^h ina/	H. -[ip ^h ina]	SNS. -[ip ^s hina]	'geniet'

(ii) H. [pʰ]/SNS. [p̥ʰ] en SNS. [tʰ + w] is 'n gepalataliseerde eksplosief, geaspireer, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H. /tʰ _ɛ pʰjana/	H. [tʰ _ɛ pʰjana]	SNS. [tʰ _ɛ p̥ʰjana]	'springbokkie'
H.-/pʰapʰja/	H.-[pʰapʰja]	SNS.-[pʰap̥ʰja]	'word gekap'

[pʰ] is 'n kombinatoriese allofoon van /pʰ/ en realiseer as [pʰ] wanneer /pʰ/ deur /j/ gevolg word.

(iii) H. [pʰ] wissel soms fakultatief met [p̥ʰ], 'n eksplosief, geaspireer, bilabiaal-lamino-palataal (geaffriseer), stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies, soos in:

H. /tʰ _ɛ pʰjana/	H. [tʰ _ɛ pʰjana]	SNS. [tʰ _ɛ p̥ʰjana]	'springbok'
H.-/pʰjaʔa/	H.-[pʰjaʔa]	SNS.-[p̥ʰjaʔa]	'stukkend breek'

[p̥ʰ] is minder gebruiklik as [pʰ]. Dit kom in dieselfde fonologiese omgewings voor as laasgenoemde foon.

(p) Die foneem H. /p̥ʰ/

H. [p̥ʰ]/SNS. [p̥ʰ] is 'n affrikaat, geaspireer, bilabiaal-palataal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Vergelyk:

H.-/p̥ʰ _ɛ jaʔa/	H.-[p̥ʰ _ɛ jaʔa]	SNS.-[p̥ʰ _ɛ jaʔa]	'stukkend breek'
H.-/p̥ʰ _ɛ ilɛ/	H.-[p̥ʰ _ɛ ilɛ]	SNS.-[p̥ʰ _ɛ ilɛ]	'het opgedroog'

Soos reeds hierbo in paragraaf 2.6.3 (o) (iii) genoem, kan /p̥ʰ/ in die geval van -/p̥ʰ_ɛjaʔa/ as geaffriseerde [p̥ʰ] geartikuleer word. Die fonologiese omgewing waarin [p̥ʰ] voorkom, is egter reeds in (o) hierbo beskryf en die voorkoms van [p̥ʰ] in -pyhaʔa kan slegs as uitsonderlik beskou word. [p̥ʰ] word nooit in die fonologiese omgewings aangetref wat vir [p̥ʰ] in (o) (ii) hierbo beskryf is nie. Gevolglik word [p̥ʰ] as 'n allofoon van /pʰ/, en [p̥ʰ] as verteenwoordigend van /p̥ʰ/ beskou. /p̥ʰ/ word vermoedelik in die geval van -/p̥ʰ_ɛjaʔa/ as [p̥ʰ] uitgespreek na analogie van die relatiewe groot aantal Hananwa-klanke wat gepalataliseerd geartikuleer word.

2.6.4 Vernouingsklanke

(a) Die foon H. [x]

H. [x] is 'n fakultatiewe allofoon van H. /Kx^h/. Dit is reeds behandel in paragraaf 2.6.3 (c).

(b) Die foneem H. /s/

Die sibilante [s], [ʃ] en [ʒ] (vgl. Van Wyk (1979: 104)) van Hananwa kan tans nie op 'n ondubbelsinnige wyse as behorende tot 'n bepaalde foneem geïdentifiseer word nie. Die rede hiervoor is die skynbare afwesigheid van 'n duidelike fonologiese reël deur middel waarvan die foneemsisteem beskryf kan word. Die probleem is daarin gesetel dat SNS. [s] in een geval as H. [tʃ^h] aangetref word (vergelyk paragraaf 2.6.3 (j)), in 'n ander weer as H. [ʃ] (vergelyk paragraaf 2.6.4 (c)) en in nog 'n ander as H. [s]. Die volgende voorbeelde word aangehaal ter staving van die genoemde toedrag van sake:

SNS.-[ʃiʃimiʃa] = H.-[ʃisimisa] 'laat sidder'

SNS. [Kx^hɔʃi] + -[ana] → [Kx^hɔʃana] 'koninkie', terwyl
 H. [Kx^hɔsi] + -[ana] → [Kx^hɔsana]/[Kx^hɔʃana] 'koninkie'

SNS.-[p^has]- + -[ilɛ] → -[p^hasiʃ'ɛ] 'het geoffer', terwyl
 H.-[p^has]- + -[ilɛ] → -[p^haʃidʒɛ] 'het geoffer'

(i) H. [s]/SNS. [ʃ] en SNS. [s] is 'n groeffrikatief, apikoal-veolêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /mɔsɫa/	H. [mɔsɫa]	SNS. [mosela]	'stert'
H. /nɔsɫ/	H. [ɔsɫ]	SNS. [ɔose]	'by'
H. /lɫsɫja/	H. [lɫsɫja]	SNS. [leseə]	'suigeling'
H.-/lisa/	H.-[ɫisa]	SNS.-[ɫija]	'oppas'

(ii) H. [s] gevolg deur [w] realiseer soms as H. [ʒ]/SNS. [ʒ + w]. [ʒ] is 'n fluitfrikatief, labiodentaal-alveolêr, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Dit kom voor asof die fluitfrikatief gevorm word wanneer [ʒ + w] lenis

geartikuleer word. Daar kan egter nie met absolute sekerheid verklaar word dat [s] en [sw] vryelik wissel nie, hoewel die volgende voorbeelde op so 'n wisseling dui:

H. /βoswa/	H. [βoswa]/ [masa]	SNS. [βoswa]	'pap'
H. /maswana/	H. [maswana]/ [masi]	SNS. [maswi]	'melk'
H. /lik ^h uswan\//	H. [lik ^h uswan\]/ [lik ^h usana]	SNS. [li ^h uswane]	'kleinvee'

[s] kom ook voor in Venda, 'n nie-Sotho-taal waarmee Hananwa in die verlede in aanraking was. Dit is moontlik dat [s] as 'n a-tipiese foon in die fonologiese sisteem van Hananwa opgeneem is. Vergelyk byvoorbeeld Venda [masi] 'melkagtige vloeistof'.

(c) Die foneem H. /ʃ/

H. [ʃ]/SNS. [h] en SNS. [ʃ] is 'n groeffrikatief, laminopalataal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Vergelyk

H. /lɿʃu/	H. [lɿʃu]	SNS. [lebu]	'die dood'
H. /lɿʃɔɿu/	H. [lɿʃɔɿu]	SNS. [leɔɿu]	'dief'
H. /moʃɛɿ/	H. [moʃɛɿ]	SNS. [moʃɛɿ]	'in die omgewing van die werf'
H.-/ʃoma/	H.-[ʃoma]	SNS.-[ʃoma]	'werk'
H. /lɿʃad ^z a/	H. [lɿʃad ^z a]	SNS. [leʃat'a]	'geraas'
H.-/ʃid ^z a/	H.-[ʃid ^z a]	SNS.-[ʃit'a]	'baasraak'

(d) Die foneem H. /z/

H. /z/ word gerealiseer in die kombinasie [z + w], die teenhanger van SNS. [tʃ' + w]. [z] is 'n gelabialiseerde groeffrikatief, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Aangesien slegs een voorbeeld van [z + w] gevind is, bestaan daar twyfel oor die geldigheid van die postulering van H. /z/. Dit word nogtans ter wille van volledigheid aangehaal:

H. /lɿzwa/	H. [lɿzwa]	SNS. [letʃ'wa]	'riem'
------------	------------	----------------	--------

(e) Die foneem H. /β/

(i) Die normvariant, H. [β]/SNS. [β], is 'n spleetfrikatief, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Vergelyk

H.-/βala/	H.-[βala]	SNS.-[βala]	'tel'
H. /βat ^{sh} o/	H. [βat ^{sh} o]	SNS. [βat ^h o]	'mense'
H.-/t ^h aβa/	H.-[t ^h aβa]	SNS.-[t ^h aβa]	'slag'

Wanneer 'n vergelyking tussen Hananwa en Standaard Noord-Sotho getref word, blyk dit dat H. /ϕ/ in sommige gevalle optree waar SNS. /β/ normaalweg gevind word. In Hananwa is daar egter geen sprake van 'n reëlgebonde wisseling tussen H. /β/ en /ϕ/ nie. Vergelykbare voorbeelde van gevalle waar H. [ϕ] optree as teenhanger van SNS. [β] word aangehaal in paragraaf 2.6.4 (f).

[b], 'n eksplosief, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies, is ook in een uitsonderlike geval teëgekóm, maar die woord waarin dit voorkom is na alle waarskynlikheid 'n leenwoord. Een voorbeeld van [v], 'n groef-frikatief, labiodentaal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies, is ook teëgekóm. 'n Voorbeeld is ook gevind waarin H. [β] plaasvervangend vir SNS. [p'] optree. Die volgende voorbeelde dien as illustrasie van bogenoemde opmerkings:

H. /m̩βua/	H. [m̩βua]	SNS. geen teenhanger	'suigeling'
H.-/βua/	H.-[vua]	SNS.-[βua]	'slag'
H.-/β βula/	H.-[β βula]	SNS.-[p'ep'ula]	'abba'

(ii) H. [β^j]/SNS. [β^z], is 'n gepalataliseerde spleetfrikatief, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies. Voorbeelde:

H. /βjaḥ/	H. [β ^j jaḥ]	SNS. [β ^z aḥ]	'gras'
H. /βjalwa/	H. [β ^j jalwa]	SNS. [β ^z aḥwa]	'bier'
H.-/βjala/	H.-[β ^j jala]	SNS.-[β ^z ala]	'plant'
H.-/ts βja/	H.-[ts β ^j ja]	SNS.-[ts'eβ ^z a]	'geken word'

H.-/səβja/	H.-[səβ ^j ja]	SNS.-[səβ̃za]	'geknypt word'
H. /kəβjana/	H. [kəβ ^j jana]	SNS. [k'əβ̃zana]	'kombersie'

[β^j] is 'n kombinatoriese allofoon van H. /β/ wat realiseer wanneer /β/ gevolg word deur /j/.

(f) Die foneem H. /ɸ/

(i) Die normvariant, H. [ɸ]/SNS. [f], is 'n spleetfrikatief, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H.-/ɸəɸa/	H.-[ɸəɸa]	SNS.-[fofa]	'vlieg'
H.-/raɸa/	H.-[raɸa]	SNS.-[rafa]	'(heuning) uithaal'
H.-/ɸa/	H.-[ɸa]	SNS.-[fa]	'gee'

Die volgende is voorbeelde van gevalle waar H. [ɸ] die teenhanger van SNS. [β] is:

H. /møk ^h uɸu/	H. [møk ^h uɸu]	SNS. [møk ^h uβu]	'naweltjie'
H. /sɪk ^h uɸa/	H. [sɪk ^h uɸa]	SNS. [seh ^h uβa]	'bors'
H.-/ɸɛsa/	H.-[ɸɛsa]	SNS.-[βɛsa]	'braai'

(In Hananwa kom -[ɸɛsa] ook voor as -[βɛsa].)

(ii) H. [ɸ^j]/SNS. [f̃], SNS. [ɟ + w], is 'n gepalataliseerde, spleetfrikatief, bilabiaal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H.-/ɸjɛRa/	H.-[ɸ ^j jɛRa]	SNS.-[f̃jɛva]	'vrees'
H.-/βɹɸ ^j ja/	H.-[βɹɸ ^j ja]	SNS.-[βɹf̃ja]	'vasgebind word'
H. /mp ^h aɸjana/	H. [mp ^h aɸ ^j jana]	SNS. [mp ^h af̃jana]	'bietjie buffelsgras'
H. /mɔraɸjana/	H. [mɔraɸ ^j jana]	SNS. [moraf̃jana]	'stammetjie'
H. /lɪlɔɸjana/	H. [lɪlɔɸ ^j jana]	SNS. [leyoɟwana]	'handpalm-pie'

[ɸ^j] kom alleenlik voor in gevalle waar dit gevolg word deur /j/.

(iii) /ɸ/ word soms gerealiseer as [ɸ^j], 'n gepalataliseerde, spleetfrikatief, bilabiaal-laminopalataal, stemloos,

longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /p ^h l̥ɸjana/	H. [p ^h l̥ɸ ^ʃ ɸjana]	SNS. [p ^h ef̥jana]	'windjie'
H. /d ^z l̥ɸjana/	H. [d ^z l̥ɸ ^ʃ ɸjana]	SNS. [t'ef̥jana]	'lae prys'
H. /k ^x h _o ɸjana/	H. [k ^x h _o ɸ ^ʃ ɸjana]	SNS. [k ^x h _o f̥jana]	'bosluisie'

Soos in die geval van [ɸ^ʃ] is die voorkoms van [ɸ^ʃɸ] voorspelbaar. Dit kom slegs voor wanneer dit gevolg word deur /j/.

(iv) H. /ɸ/ is in 'n uitsonderlike geval waargeneem as [ɸ̃], 'n kombinasie van 'n spleet- en 'n groeffrikatief, bilabiaal-palataal, stemloos, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H.-/ɸj̥ɸa/	H.-[ɸ̃j̥ɸa]	SNS.-[f̥j̥ɸa]	'vrees'
------------	-------------	---------------	---------

Die moontlikheid bestaan dat [ɸ̃] in die spraak van meer sprekers voorkom en dat dit fakultatief wissel met [ɸ^ʃ] en [ɸ^ʃɸ].

(g) Die koepelfoneem {N}

Die oppervlakte realisasie van sommige nasale is voorspelbaar vanuit die fonologiese omgewing, terwyl die oppervlakte realisasie van ander nasale onvoorspelbaar is. Voorspelbare nasale vertoon altyd die eienskap [+sillabies], terwyl daar sillabiese en onsillabiese konsonante voorkom onder die onvoorspelbare nasale. Beide groepe nasale word op die fonologiese vlak aan foneme gekoppel. In hierdie verhandeling word voorspelbare nasale gekoppel aan 'n abstrakte foneem {N} terwyl onvoorspelbare nasale as foneme gesien word soos in die geval van ander foneme. In aansluiting by Harris (1951: 225) soos aangehaal en uiteengesit in Hyman (1975: 79) word na {N} verwys as 'n "koepelfoneem"²⁾ (in plaas van wat Hyman 'n "morphophoneme" noem). Met "koepelfoneem" word verwys na 'n fonemiese abstraksie wat die volgende kenmerke besit: resonant, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies, dit wil sê 'n nasaal wat behalwe vir die plek van artikulasie, ten volle beskryf word. Die vorm wat allofone van {N} aanneem word bepaal deur die fonologiese omgewing waarin dit gebruik word. {N} kom naamlik altyd in homorganiese nasaalverbindings voor. Fonetiese realisasies

daarvan het gevolglik dieselfde artikulasiepunt as die konsonant wat daarop volg en is kombinatoriese allofone van {N}.

In gevalle van sillabiese nasale waarvan die oppervlakte realisasie ooreenstem met die onderliggende vorm, word sodanige nasale nie beskou as allofone van {N} nie, aangesien die artikulasiepunt daarvan in die oppervlakte realisasie streng gesproke nie deur die fonologiese omgewing bepaal word nie. Nasale van hierdie tipe word in dieselfde lig gesien as ander foneme. Enkele voorbeelde van hierdie tipe sillabiese nasale word ter illustrasie aangehaal. Vergelyk sillabiese /m/ en /n/ in die volgende:

H.-/m̩m̩na/	H.-[m̩m̩na]	SNS.-[m̩m̩na]	'hom sien'
H. /m̩mala/	H. [m̩mala]	SNS. [m̩mala]	'kleur'
H. /n̩na/	H. [n̩na]	SNS. [n̩na]	'ek'
H. /m̩nna/	H. [m̩nna]	SNS. [m̩nna]	'man'

Die fonetiese realisasies van {N} is:

- (i) H. [ŋ̩]/SNS. [ŋ̩], is 'n resonant, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies. Voorbeeld:

H. /{N} t̩s̩ ^h a/	H. [ŋ̩ t̩s̩ ^h a]	SNS. [ŋ̩ t̩s̩ ^h a]	'duikerram'
------------------------------	-----------------------------	-------------------------------	-------------

[ŋ̩], is 'n kombinatoriese allofoon van {N} aangesien die verspreiding daarvan voorspelbaar is. [ŋ̩] realiseer as allofoon van {N} wanneer {N} in homorganiese nasaalverbinding met apikoalveolêre konsonante gebruik word.

- (ii) H. [ɲ̩]/SNS. [ɲ̩] is 'n resonant, laminopalataal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies:

H.-/β̩{N} t̩ ^h a/	H.-[β̩ɲ̩ t̩ ^h a]	SNS.-[β̩ɲ̩ t̩ ^h a]	'wys'
H.-/t̩s̩ _ɛ {N} t̩ ^h a/	H.-[t̩s̩ _ɛ ɲ̩ t̩ ^h a]	SNS.-[t̩s̩ _ɛ ɲ̩ t̩ ^h a]	'insteek'
H.-/t̩ ^h aka{N} t̩ ^h a/	H.-[t̩ ^h akaɲ̩ t̩ ^h a]	SNS.-[t̩ ^h akaɲ̩ t̩ ^h a]	'meng'

[ɲ̩] is 'n kombinatoriese allofoon van {N} aangesien die verspreiding daarvan voorspelbaar is. Dit kom slegs voor wanneer {N} in 'n homorganiese nasaalverbinding met 'n laminopalatale konsonant gebruik word.

(iii) H. [ḥ]/SNS. [ḥ] is 'n resonant, apikodentaal (interdent-
taal), stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies,
soos in:

H.-/{N} t ^h aβa/	H.-[ḥt ^h aβa]	SNS.-[ḥt̃ ^h aβa]	'my steek'
H.-/{N} t ^h alɫɸisa/	H.-[ḥt ^h alɫɸisa]	SNS.-[ḥt̃ ^h alɫɸisa]	'my slim laat word'
H. /li{N} tɸ/	H. [liḥtɸ]	SNS. [liḥt̃ɸ]	'huise'

[ḥ], 'n kombinatoriese allofoon van {N}, realiseer wanneer
{N} voorkom in 'n homorganiese nasaalverbinding met 'n
apikodentale konsonant.

(iv) H. [ḥ̣]/SNS. [ḥ̣], is 'n resonant, apikopalataal (retrofleks),
stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies:

H. /{N} d ^z a/	H. [ḥ̣d ^z a]	SNS. [ḥ̣t'a]	'luis'
H. /{N} t ^{sh} ɸ/	H. [ḥ̣t ^{sh} ɸ]	SNS. [ḥ̣t ^h ɸ]	'wond'
H.-/{N} d ^z ɫsɛ/	H.-[ḥ̣d ^z ɫsɛ]	SNS.-[ḥ̣t'esɛ]	'my laat staan'

[ḥ̣], 'n kombinatoriese allofoon van {N}, realiseer wanneer
{N} gebruik word in 'n homorganiese nasaalverbinding met 'n
apikopalatale konsonant.

(v) H. [ḥ̥]/SNS. [ḥ̥] is 'n resonant, dorsovelêr, stemhebbend,
longmeganisme, nasaal, sillabies. Vergelyk:

H. /{N} ku/	H. [ḥ̥gu]	SNS. [ḥ̥k'u]	'skaap'
H.-/{N} kɛɸɸɛla/	H. [ḥ̥gɸɸɛla]	SNS.-[ḥ̥k'ɛɸ'ɛla]	'vir my grawe'
H.-/{N} kɛd ^z ɸla/	H. [ḥ̥gɛd ^z ɸla]	SNS.-[ḥ̥k'ɛt'ɛla]	'vir my kuier'

Sillabiese [ḥ̥] is 'n kombinatoriese allofoon van {N}
aangesien die voorkoms daarvan voorspelbaar is. {N}
realiseer as [ḥ̥] wanneer {N} in 'n homorganiese nasaal-
verbinding met 'n dorsovelêre konsonant gebruik word.

(vi) H. [ḥ̣̥]/SNS. [ḥ̣̥] is 'n resonant, mediopalataal, stemhebbend,
longmeganisme, nasaal, sillabies. Vergelyk

H.-/{N} ŋaka/	H.-[ḥ̣̥ŋaka]	SNS.-[ḥ̣̥ŋak'a]	'my seek'
---------------	--------------	-----------------	-----------

Sillabiese [ɲ] is 'n kombinatoriese allofoon van {N} omdat die voorkoms daarvan voorspelbaar is. {N} realiseer as [ɲ] wanneer {N} in 'n homorganiese nasaalverbinding met 'n mediopalatale konsonant gebruik word.

(vii) H. [ɲ]/SNS. [ɲ] is 'n resonant, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies. Vergelyk:

H.-/{N}pɲna/	H.-[mpɲna]	SNS.-[ɲpɲna]	'my sien'
--------------	------------	--------------	-----------

Sillabiese [m] is 'n kombinatoriese allofoon van {N} omdat die verspreiding daarvan voorspelbaar is. {N} realiseer as [m] wanneer {N} in 'n homorganiese nasaalverbinding met 'n bilabiaale konsonant gebruik word.

(h) Die foneem H. /n/

Die normvariant, H. [n]/SNS. [n], is 'n resonant, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies en onsillabies:

H. /ɲwana/	H. [ɲwana]	SNS. [ɲwana]	'kind'
H.-/βɲna/	H.-[βɲna]	SNS.-[βɲna]	'sien'
H.-/t̃sɛɲna/	H.-[t̃sɛɲna]	SNS.-[t̃s'ɛna]	'ingaan'
H. /ɲna/	H. [ɲna]	SNS. [ɲna]	'ek'

(i) Die foneem H. /ɥ/

H. [ɥ]/SNS. [ɥ] is 'n resonant, dorsovelêr, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies en onsillabies:

H. /maɥ/?	H. [maɥ]?	SNS. [maɥ]?	'wie'?
H. /{N}t̃ɥɔɥ/	H. [nt̃ɥɔɥ]	SNS. [nt̃ɥ'ɔɥ]	'in die huis'
H. /mp ^h ɛɥ/	H. [mp ^h ɛɥ]	SNS. [mp ^h ɛɥ]	'bylsteel'
H. /ɲwana/	H. [ɲwana]	SNS. [ɲwana]	'kind'

(j) Die foneem H. /ɺ/

H. [ɺ]/SNS. [ɺ] is 'n resonant, mediopalataal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, onsillabies:

H. /βjanlɔ̃/	H. [βjanlɔ̃]	SNS. [βʒanɛɔ̃]	'in die gras'
H.-/naka/	H.-[naka]	SNS.-[nak'a]	'soek'
H.-/fɛna/	H.-[fɛna]	SNS.-[fɛna]	'oorwin'

(k) Die foneem H. /ɲ/

H. [ɲ]/SNS. [ɲ] is 'n resonant, laminopalataal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, sillabies (slegs voorbeelde waarin /ɲ/ sillabies optree, is teëgekom):

H.-/ɲd̥zi/	H.-[ɲd̥zi]	SNS.-[ɲɛ̃'zi]	'baie'
H.-/ɲt̥ha/	H.-[ɲt̥ha]	SNS.-[ɲt̥ha]	'uithaal'

(l) Die foneem H. /m/

H. [m]/SNS. [m] is 'n resonant, bilabiaal, stemhebbend, longmeganisme, nasaal, onsillabies:

H. /maβu/	H. [maβu]	SNS. [maβu]	'grond'
H.-/lɪma/	H.-[lɪma]	SNS.-[lema]	'ploeg'
H.-/rɔ̃ma/	H.-[rɔ̃ma]	SNS.-[rɔ̃ma]	'stuur'

(m) Die foneem H. /l/

(i) Die normvariant, H. [l]/SNS. [l], is 'n resonant, apikoal-veolêr, stemhebbend, longmeganisme, lateraal, sillabies en onsillabies:

H.-/laɔla/	H.-[laɔla]	SNS.-[laɔla]	'beveel'
H.-/lɪfa/	H.-[lɪfa]	SNS.-[lefa]	'betaal'
H. /lɛ̃/	H. [lɛ̃]	SNS. [lɛ̃]	'hierdie'
H.-/lɔ̃ra/	H.-[lɔ̃ra]	SNS.-[lɔ̃ra]	'droom'
H.-/lɛ̃βɔ̃na/	H.-[lɛ̃βɔ̃na/]	SNS.-[lɛ̃βɔ̃na]	'dank betuig'
H.-/lwa/	H.-[lwa]	SNS.-[lwa]	'veg'

[l] word voor alle vokale behalwe voor /i/, /u/ en die glyer /j/ aangetref.

(ii) H. [ɺ]/SNS. [ɺ] asook SNS. [ʒ] is 'n flapklank, apikopalataal, stemhebbend, longmeganisme, lateraal, onsillabies:

H.-/lula/	H.-[ɽula]	SNS.-[ɽula]	'sit'
H.-/luma/	H.-[ɽuma]	SNS.-[ɽuma]	'dreun'
H.-/k ^h ulua/	H.-[k ^h uɽua]	SNS.-[huɽua]	'roer'
H. /mɔsali/	H. [mɔsali]	SNS. [mɔsali]	'vrou'
H. /puli/	H. [puli]	SNS. [p'uɽi]	'bok'
H.-/βalilɛ/	H.-[βalilɛ]	SNS.-[βalilɛ]	'het ge- lees'

[ɽ] is 'n kombinatoriese allofoon van /l/. Dit realiseer wanneer /l/ gevolg word deur /u/ of /i/.

(iii) H. [ɽʲ]/SNS. [ʒ] is 'n gepalataliseerde flapklank, apiko-palataal, stemhebbend, longmeganisme, lateraal, onsillabies:

H.-/lja/	H.-[ɽʲja]	SNS.-[ʒa]	'eet'
H. /sɿ̥ɔɽjana/	H. [sɿ̥ɔɽʲjana]	SNS. [seʒɔzana]	'klein kreupel persoon'
H. /mmɿ̥ɔɽjana/	H. [mmɿ̥ɔɽʲjana]	SNS. [mmeʒana]	'liggaam- pie'

[ɽʲ] is 'n kombinatoriese allofoon van /l/ en kom alleen voor in fonologiese omgewings waarin dit gevolg word deur die glyer /j/. Ratale het die Hananwa-woord vir 'deur-opening' telkens as [mɔɽʲjakɔ] uitgespreek. Die ander informante het hom nie gekorrigeer nie, maar self die woord as [mɔɽakɔ] uitgespreek.

(n) Die foon H. [ʒ]

H. [ʒ] is 'n fakultatiewe allofoon van H. /r/. Dit word volledig behandel in paragraaf 2.6.5 (a) hieronder.

2.6.5 Onderbrekingsklanke

(a) Die foneem H. /r/

(i) Die normvariant, H. [r]/SNS. [r], is 'n triklank, apikoal-veolêr, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /βɔrwa/	H. [βɔrwa]	SNS. [βɔrwa]	'die Suide'
H.-/rɛra/	H.-[rɛra]	SNS.-[rɛra]	'beplan'

H.-/t̃shwara/ H.-[t̃shwara] SNS.-[swara] 'gryp'

(ii) H. [z]/SNS. [r] is 'n groeffrikatief, apikopalataal (retrofleks), stemhebbend, longmeganisme, sentraal, on-sillabies:

H. /t ^{sh} ari/	H. [t ^{sh} azi]	SNS. [t ^h ari]	'abbavel'
H.-/f̃ r̃il̃ɛ/	H.-[f̃Iz̃il̃ɛ]	SNS.-[f̃et'̃il̃ɛ]	'het verby gegaan'
H. /m̃ok ^h wiliri/	H. [m̃ok ^h wilizi]	SNS. [m̃ohwelere]	'rooibos- hout'
H.-/rap̃ɛra/	H.-[rap̃ɛza]	SNS.-[rap'̃ɛla]	'aanbid'

[z] is 'n fakultatiewe allofoon van /r/. Dit tree soms in onnadruklike spraak in plaas van [r] op. [z] is alleenlik by uitsondering waargeneem. Die spektrogramme in figure 2.10 en 2.11 (bladsy 59) toon die verskil tussen die tril [r] en frikatiewe [z] aan.

Nota: H. -f̃era (SNS. -f̃eta) en H. -rap̃ɛra (SNS. -rap̃ɛla) is by uitsondering waargeneem. In -[rap̃ɛza] hierbo realiseer /r/ eers as [r] en dan as [z].

(iii) H. [r^j] is 'n gepalataliseerde triklank, apikoalveolêr, stemhebbend, longmeganisme, sentraal, onsillabies:

H. /m̃orjana/	H. [m̃or ^j jana]	SNS. geen teen- hanger	'boompie'
---------------	-----------------------------	---------------------------	-----------

[r^j] is 'n kombinatoriese allofoon van /r/ wat voorkom in fonologiese omgewings waarin /r/ gevolg word deur die glyer /j/. Slegs een voorbeeld van [r^j] is teëgekem, maar die moontlikheid dat dit verspreid voorkom, kan nie uitgesluit word nie.

(b) Die foon H. [ɿ]

[ɿ] is 'n kombinatoriese allofoon van H. /l/. Dit word volledig behandel in paragraaf 2.6.4 (m) (ii).

(c) Die foon H. [ɿ^j]

[ɿ^j] is 'n kombinatoriese allofoon van H. /l/. Dit word volledig

behandel in paragraaf 2.6.4 (m) (iii).

2.7 KONSONANTTABELLE

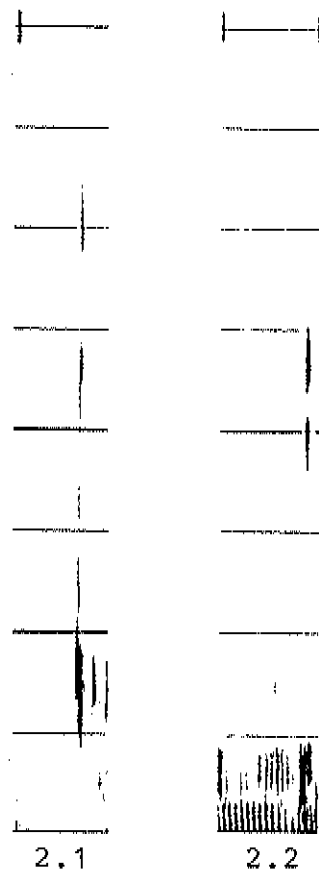
Figure 2.14 en 2.15 (bladsye 61 en 62) dien as vergelykingsinstrumente waaruit verskille tussen die konsonante van onderskeidelik Hananwa en Standaard Noord-Sotho afgelees kan word.

BYLAAG TOT HOOFSTUK 2

Ten einde die onderskeid tussen sekere problematiese konsonante op 'n meer wetenskaplike basis as bloot met die subjektiewe gehoor te tref, is gebruik gemaak van spektrografiese analise.

Spektrogramme van geselekteerde opnames is gemaak met behulp van 'n Voice Inc. Series 700 Spektrograaf. Klanksegmente waarin belang gestel is, is met behulp van die segmenteringsfasiliteit van die apparaat geïsoleer en bestudeer volgens die metode wat deur Kopp et al (1967) gevolg is.

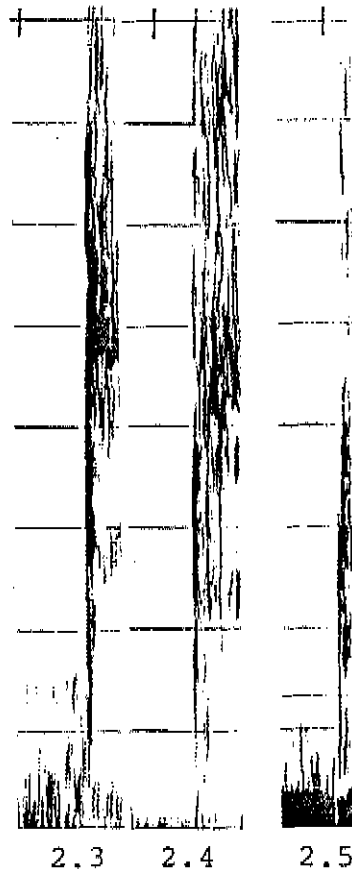
Figure 2.1 en 2.2 : [k] en [g]

Die vernaamste verskil tussen [k] (figuur 2.1) en [g] (figuur 2.2) is dat laasgenoemde stemhebbend en eersgenoemde stemloos is. Hierdie feite word weerspieël deur die sogenaamde "voice

bar" (Kopp et al 1967: 11) wat afwesig is (en 'n sogenaamde "gap" veroorsaak) in die geval van [k], en teenwoordig is in die geval van [g].

Figure 2.3, 2.4 en 2.5: [d^z], [t^s] en [d]

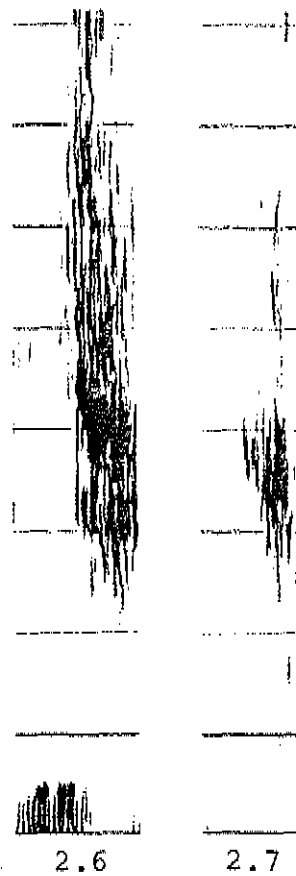

In die geval van bogenoemde konsonante word twee verskille deur spektrografiese analise uitgewys: dié tussen stemhebbendheid en stemloosheid en dié tussen geaffriseerdheid en nie-geaffriseerdheid.

[d^z] (figuur 2.3) en [t^s] (figuur 2.4) verskil hoofsaaklik ten opsigte van stem. Die feit dat [d^z] stemhebbend is, word bevestig deur die "voice bar". Omdat [t^s] stemloos is, vertoon die spektrogram by die plek waar [t^s] voorgestel word, 'n "gap".

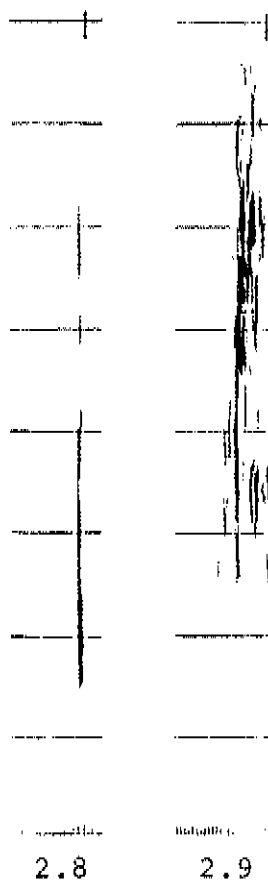
Die spektrogramme van [d^z] en [t^s] vertoon meer "fill" as dié van [d] (figuur 2.5). Die hoeveelheid "fill" is 'n aanduiding van die mate van geaffriseerdheid. [d] is, soos beskryf in paragraaf 2.6.3 (f) (iii), nie geaffriseerd nie.

Figure 2.6 en 2.7: $[\tilde{d}_3]$ en $[\tilde{t}_j]$

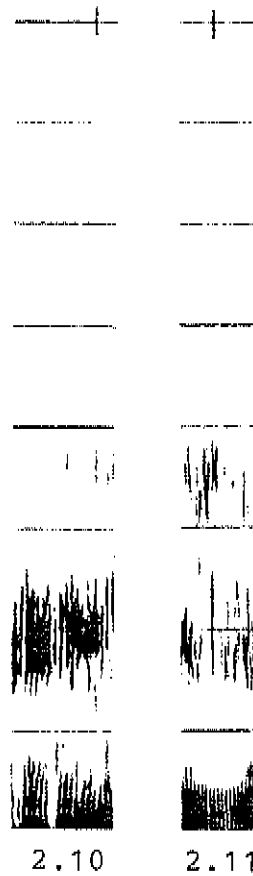
Die stemhebbendheid van $[\tilde{d}_3]$ (figuur 2.6) word weerspieël deur die "voice bar". Aangesien $[\tilde{t}_j]$ (figuur 2.7) stemloos is, het dit 'n "gap" en nie 'n "voice bar" nie.

Figure 2.8 en 2.9: [pʲ] en [pʃ]

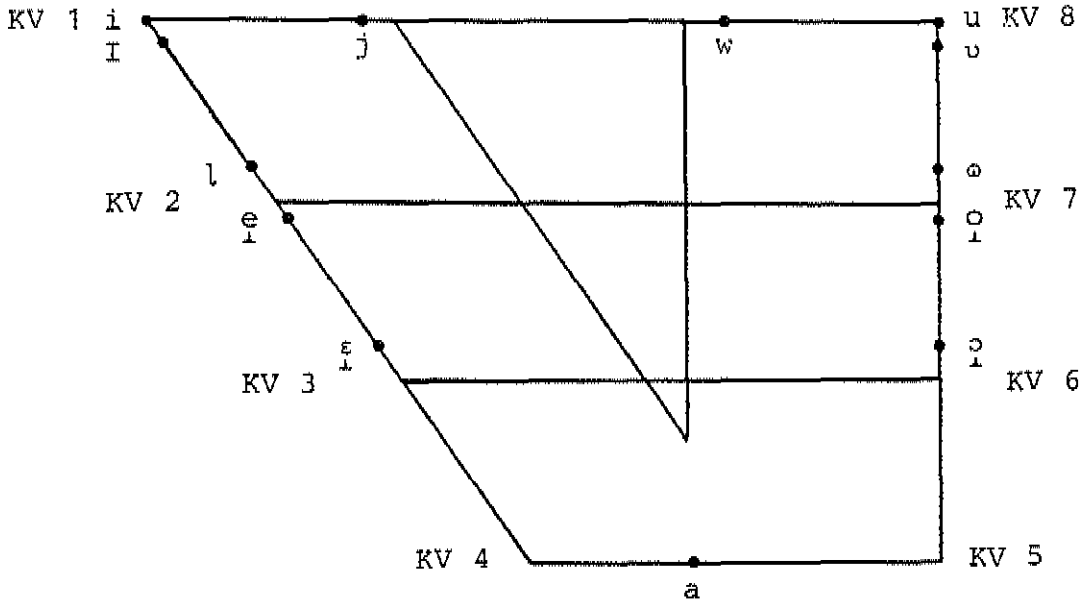
Die verskil tussen palatalisering (in die geval van [pʲ] (figuur 2.8)) en geaffriseerdheid (in die geval van [pʃ] (figuur 2.9)) word deur die spektrogramme geïllustreer. Palatalisering van [pʲ] laat geen prominente spore na nie, terwyl die "fill" na die "spike" in die geval van [pʃ] op geaffriseerdheid dui.

Figure 2.10 en 2.11: [r] en [z]

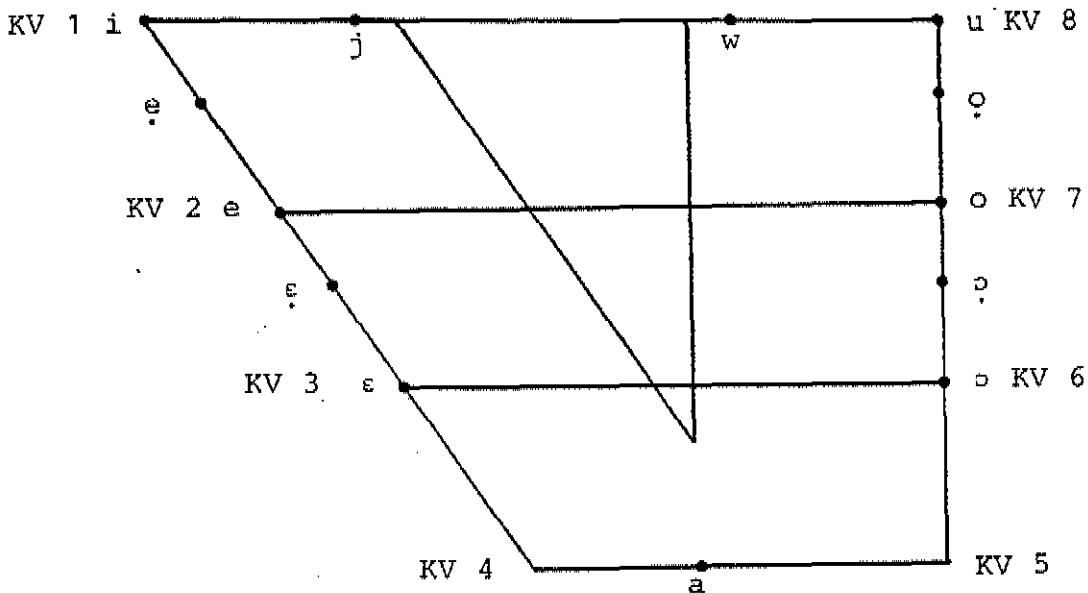
Dat [r] (figuur 2.10) 'n onderbrekingsklank is, word aangetoon deur die "gaps" wat kenmerkend is van onderbrekingsklanke. Die formante van [r] kom ooreen met dié wat by vokale aangetref word. [z] in (figuur 2.11) daarenteen, het nie formante nie, aangesien dit 'n frikatief is. In plaas van formante het [z] "fill", wat aanduidend is van friksie.

Figuur 2.12 : Vokaalkaart van Hananwa se vokale

[a] se tongstand is dieselfde as dié van die daaropvolgende vokaal.

Figuur 2.13 : Vokaalkaart van Standaard Noord-Sotho se vokale

[a] se tongstand is dieselfde as dié van die daaropvolgende vokaal.

		Saamgestelde Artikulasies										
Fig Tabel Konsoal	Laminopalataal	Mediopalataal	Dorso-uvulêr	Dorsovelêr	Bilabiaal-alveolêr		Bilabiaal-lamino- palataal	Labiodentaaal-alveolêr	Labiodentaaal-palataal	Laminopalataal-labio- dentaaal-alveolêr		
					g	k						k ^h
Sluitklanke												
					x	x	x				Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
											Gelabialiseer	
								pf	pf ^h			Gepalataliseer
		t̪	t̪ ^h				k̪ ^h	p̪ ^h			d̪s	
	x	x				x					Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
Vernouings- klanke						x		ɸ		s		
						x					Gelabialiseer	
								ɸ			Gepalataliseer	
			ɲ	ɲ								
			x	x							Gelabialiseer	
												Gelabialiseer
Onder- brekings- klanke											Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
											Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
Stemhebb		x	x	x								
Gedeeltel:										x		
Stemloos	x				x		x		x			
Geaspire		x				x		x				
Sentraal	x	x		x	x	x	x	x	x	x		
Lateraal												

(Kruisieliseer of gepalataliseer word.)

Figuur 2.15:
Tabel van Standaard
Noord-Sotho-
konsonante

		Artikulasies										
		Bilabiaal		Labiodentaal		Apikodentaal		Dentaal-alveolêr				
			p'	ph								
Sluitklanke	Plosiewe										Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
	Geaffriseerde plosiewe										Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
	Affrikale											Gelabialiseer
												Gepalataliseer
Vernouings- klanke	Frikatiewe		β		f						Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
	Nasale	m						n	x		Gelabialiseer	
	Resonant										Gelabialiseer	
Onder- breking- klanke	Trilklanke										Gelabialiseer	
											Gepalataliseer	
	Flapklanke										Gelabialiseer	
												Gepalataliseer
Stemhebbend		x	x							x		
Gedeeltelik stemhebbend												
Stemloos (*ejektief)				x		x						
Geaspireer						x						
Sentraal			x	x	x	x						
Lateraal												

*In die geval van ongeaspireerde sluitklanke
(Kruisies onder konsonante dui aan dat sodanige

VOETNOTAS

1. {N} dui 'n koepelfoneem aan. Sien paragraaf 2.6.4 (g) vir 'n verduideliking.
2. Verskil van onderliggende foneem.

HOOFSTUK 3

FONOLOGIESE PROSESSE

Fonologiese prosesse word ook hanteer as klankveranderinge, morfofonologie of morfonologie. Laasgenoemde benaminge veronderstel albei dat morfeme 'n rol speel in die klankveranderinge wat plaasvind. So 'n siening word nie in hierdie studie gehuldig nie, aangesien dit nie moeilik sou wees om aan te toon dat alle fonologiese prosesse suiwer in terme van foneemopeenhopings of foneemkombinasies verklaar kan word nie. Foneemkombinasies wat aanleiding gee tot fonologiese prosesse vloei voort uit die een of ander morfologiese proses. Die volgende stelling aangaande die fonetiese realisasie van die meervoudsmorfeem in Engels deur Fromkin & Rodman (1983: 130) ondersteun die standpunt dat 'n gegewe fonologiese verskynsel in terme van die opeenhoping van foneme verklaarbaar is, mits die betekenis wat aan die woord 'morphology' geheg word, dié is van foneemkombinasies wat teweeg gebring is deur die een of ander morfologiese proses:

The rule that determines the phonetic form of the plural morpheme has traditionally been called a morphophonemic rule, in that its application is determined by both the morphology and the phonology.

Akhmanova (1971: 69) se siening van die studiegebied van die morfofonologie is miskien nader aan die benadering wat in hierdie hoofstuk gevolg word. Sy spreek haar soos volg uit omtrent die wyse waarop fonologiese verskynsels benader behoort te word:

Morphonology is concerned with the ways in which the phonological oppositions, proper to a language are used within morphemes and on morpheme boundaries.

Alle klankveranderinge wat in 'n bepaalde taal voorkom - en dus ook in Hananwa - kan nie bloot as manifestasies van fonologiese prosesse hanteer word nie. Die rede hiervoor is daarin geleë dat sommige klankveranderinge nie voorspelbaar is nie, terwyl

ander wel voorspelbaar is. Klankveranderinge wat nie reël-gebonde plaasvind nie en dus nie voorspelbaar is nie, word as fonologiese *verskynsels* beskou, terwyl voorspelbare klankveranderinge as fonologiese *prosesse* hanteer word. By die hantering van fonologiese verskynsels word sodanige klankveranderinge as sulks aangedui. Fonologiese prosesse word beskryf sonder spesifieke vermelding dat sodanige prosesse nie *verskynsels* is nie.

Sommige klankveranderinge vind plaas op die fonetiese vlak, dit wil sê dit behels die verandering van 'n allofoon van 'n bepaalde foneem in 'n allofoon van dieselfde foneem. Sodanige klankveranderinge word as fonologiese prosesse op die *allofoniese* vlak beskou. Fonologiese prosesse wat behels dat een foneem 'n ander foneem word, word beskou as fonologiese prosesse op die *fonemiese* vlak. (Die idee van fonologiese prosesse op die allofoniese en fonemiese vlakke is persoonlik aan my oorgedra deur Prof. D.P. Lombard). Fonologiese prosesse op albei vlakke word in hierdie hoofstuk behandel.

3.1 ALVEOLARISASIE

Alveolarisasie kan beskryf word as die fonologiese proses waarvolgens 'n nie-alveolêre spraakklank vervang, verdring of verander word sodat 'n alveolêre spraakklank die plek daarvan inneem. Dit behels gevolglik 'n verandering ten opsigte van die plek van artikulasie. Die volgende gevalle van alveolarisasie is teëgekem in Hananwa:

(a) /ɲ/ → /s/

Hierdie fonologiese reël tree in werking in geval van die volgende foneemkombinasies:

/ɲ/ + /i/ + /s/ → /s/, waar die halfvokaal /ɲ/ volgens die sillabestruktuur van Sotho-woorde die posisie van die finale konsonant in 'n werkwoordkern inneem en /i/ + /s/ die kousatiefsuffiks -/is/- uitmaak.

Voorbeeld:

-/t̥oʀ/- + -/is/- + -/a/ → -/t̥osa/ 'wegneem'

(b) /j/ → /s/

Hierdie fonologiese reël tree in werking in geval van die volgende foneemkombinasies:

/j/ + /i/ + /s/ → /s/, waar die halfvokaal /j/ volgens die sillabestruktuur van Sotho-woorde die posisie van die finale konsonant in 'n werkwoordkern inneem en /i/ + /s/ die kousatiefsuffiks -/is/- uitmaak.

Voorbeeld:

-/βoʃ/- + -/is/- + -/a/ → -/βusa/ 'terug bring'

In (a) en (b) hierbo dring die kousatiefsuffiks -/is/- die werkwoordkern waaraan dit gevoeg word binne. Die gevolg hiervan is elisie van /i/ en dat /s/ die konsonant in die laaste sillabe van die werkwoordkern verdring. In Standaard Noord-Sotho het hierdie proses palatalisasie tot gevolg as gevolg van die palatale /j/ in SNS. -/ij/-. Aangesien /s/ in H. -/is/- alveolêr is, het bogenoemde verdringing alveolarisasie tot gevolg in Hananwa.

(c) /p/ → /t̥s/

/p/ → /t̥s/ word as 'n fonologiese *verskynsel* eerder as 'n fonologiese proses beskou daar die fonologiese omgewing waarbinne dit voorkom nie reëlmatig aanleiding gee tot dieselfde resulterende klank nie.

/p/ word /t̥s/ in geval van die volgende foneemkombinasies:

/p/ + /vokaal/ + /a/ → /t̥s/ + /w/ + /a/, waar /p/ + /vokaal/ die finale sillabe van 'n naamwoord uitmaak en /a/ die eerste sillabe van die diminutiewe suffiks is.

Voorbeelde:

/p/ → /ts/: /βol̥pə/ + -/ana/
 + /βol̥t̥swana/ 'bietjie voëlent'

Die bogenoemde voorbeeld van alveolarisasie gaan gepaard met

labialisasie deurdat die vokaal wat op /p/ volg in /w/ verander deur die proses van glyervorming.

Vergelyk egter ook

/p/ realiseer as [p^j], d.w.s. /βolɿpə/ + -/ana/
realiseer as [βolɿp^jjana]

(d) /β/ + /d̄z/

/β/ + /d̄z/ word as 'n fonologiese *verskynsel* eerder as 'n fonologiese proses beskou daar die resultaat van die foneemkombinasie wat dit veroorsaak nie reëlmatig dieselfde klank is nie.

Hierdie fonologiese verskynsel vind plaas in geval van die volgende foneemkombinasies:

/β/ + /vokaal/ + /a/ + /d̄z/ + /w/ + /a/, waar /β/ + /vokaal/ die finale sillabe van 'n naamwoord uitmaak en /a/ die eerste sillabe van die diminutiewe suffiks is.

Voorbeelde:

/koləβɿ/ + -/ana/ + /koləd̄zwana/ 'varkie' asook
/mohəβɿ/ + -/ana/ + /mohəd̄zwana/ 'pannetjie (water)'

Die bogenoemde voorbeelde van alveolarisasie gaan gepaard met labialisasie deurdat die vokaal wat op /β/ volg in /w/ verander deur die proses van glyervorming.

Vergelyk egter

/β/ realiseer as [β^j], soos in
/sɿlapɿ/ + -/ana/ realiseer as [sɿlap^jjana] 'vuiligheidjie'
waar /i/ as gevolg van glyervorming /j/ word en sodoende aanleiding gee tot palatalisasie van /β/.

(e) /β/ + /t̄s/ + /w/

/β/ + /t̄s/ + /w/ is 'n fonologiese *verskynsel*. Die resultaat van die foneemkombinasie wat dit veroorsaak is nie reëlmatig

dieselfde klank nie. Dit vind plaas in geval van die volgende foneemkombinasie:

/l/ + /β/ → /l/ + /t̃s/ + /w/, waar /l/ die vokaal van die klasprefiks van Klas 5 is en /β/ die aanvangskonsonant van 'n naamwoordstam wat met die klasprefiks verbind.

Voorbeeld:

/lɫ/- + -/βɛlɛ/ → /lɫt̃swɛlɛ/ 'vroulike bors'

Vergelyk egter ook 'n wisselvorm van dieselfde naamwoord:

/lɫ/- + -/βɛlɛ/ = /lɫβɛlɛ/

Die bogenoemde voorbeeld van alveolarisasie gaan gepaard met labialisasie as gevolg van die halfvokaal /w/ wat op /t̃s/ volg. Die teenwoordigheid van /w/ in hierdie geval kan nie verklaar word nie.

(f) /ɸ/ + /t̃s/ + /w/

Een voorbeeld van /ɸ/ + /t̃s/ is teëgekom. Dit vind plaas in geval van die volgende foneemkombinasie:

/ɸ/ + /i/ + /a/ + /t̃s/ + /w/ + /a/, waar /ɸ/ + /i/ die slotsillabe van 'n naamwoordstam uitmaak en /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is. Daar kan nie met sekerheid verklaar word of daar enige verband bestaan tussen die verdwyning van /i/ en die teenwoordigheid van /w/ nie.

Voorbeeld:

/βɔriɸi/ + -/ana/ → /βɔrit̃swana/ 'briefie'

Alveolarisasie gaan hier gepaard met labialisasie van /t̃s/ wat veroorsaak word deur /w/.

(g) [l̥] → [l]

Hierdie fonologiese reël vind plaas op die *allofoniese vlak* aangesien die klanke wat daardeur geraak word allofone van die foneem /l/ is. Dit vind plaas in die volgende fonologiese omgewing:

/l/ + /j/ + /a/ + /i/ + /l/ + /ɛ̃/, waar /l/ + /j/ + /a/ die werkwoordstam -/lja/ uitmaak en /i/ die eerste vokaal van die kousatief-, passief- of perfektumsuffiks kan wees. /a/ + /i/ gee aanleiding tot /ɛ̃/ as gevolg van samesmelting (vgl. 3.13) en /j/ gaan verlore as gevolg van elisie.

Voorbeelde:

-[l ^j ja]	+ -[iw]-	→	-[l ₁ ɛ̃wa]	'geëet word'
	+ -[is]-	→	-[l ₁ ɛ̃sa]	'laat eet'
	+ -[ile]	→	-[l ₁ ɛ̃le]	'het geëet'

In (c) tot (f) hierbo is die veranderende konsonante telkens bilabiaal.

Die verskille tussen Standaard Noord-Sotho en Hananwa betreffende die voorkoms van alveolarisasie kan soos volg opgesom word: alveolarisasie geskied in Standaard Noord-Sotho alleenlik ten opsigte van /p/ wat vervang word deur /t̃s/, terwyl /R/, /j/, /β/, /ɸ/ en [l^j] benewens /p/ in Hananwa daaraan onderhewig is.

3.2 ASSIMILASIE

Assimilasie behels die gelykmaking van klanke, dit wil sê een klank beïnvloed 'n ander sodat die twee klanke óf gelyk óf gedeeltelik eenders word. Wanneer twee klanke gelyk word, word die proses *volledige* assimilasie genoem. Gevalle waar die betrokke klanke gedeeltelik eenders word, word *onvolledige* assimilasie genoem. *Progressiewe* assimilasie vind plaas wanneer 'n spraakklank gelyk of gedeeltelik eenders aan 'n voorafgaande klank word, terwyl *retrogressiewe* assimilasie behels dat 'n spraakklank gelyk of gedeeltelik eenders word aan 'n daaropvolgende spraakklank.

Fonologiese prosesse soos okklusivering, palatalisasie en velarisasie vind plaas as gevolg van sprekers se onbewuste strewe om uitspraak te vergemaklik. Vergemakliking van uitspraak word ver-wesentlik deur fonologiese prosesse wat streng gesproke as manifestasies van óf assimilasie óf dissimilasie beskou kan word. Aangesien assimilasie nie as 'n afsonderlike proses plaasvind nie,

word voorbeelde daarvan eerder aangehaal onder die paragrawe waar okklusivering (3.10), palatalisasie (3.11), velarisasie (3.14), vokaalvernouing (3.15) en vokaalvervanging (3.16) handel word.

Standaard Noord-Sotho en Hananwa kom in hoofsaak ooreen sover dit assimilasie aangaan.

3.3 DISSIMILASIE

Dissimilasie behels die verskillendmaking van klanke. Wanneer twee klanke wat die een of ander fonetiese eienskap deel, as gevolg van 'n morfologiese of ander proses naas mekaar gestel word, vind 'n veranderingsproses plaas in gevolg waarvan die betrokke klanke verskillend gemaak word sodat hulle nie meer daardie eienskap gemeen het nie. In Hananwa gaan die geïdentifiseerde gevalle van dissimilasie gepaard met palatalisasie en labialisasie. Dissimilasie word in ander gevalle verwesentlik deur velarisasie. Voorbeelde van dissimilasie word gevolglik aangehaal onder die paragrawe waar labialisasie (3.7), palatalisasie (3.11) en velarisasie (3.14) handel word.

3.4 ELISIE

'Elision is the process whereby a sound or sounds is/are left out or deleted in a word or construction' (Baumbach 1981: 63). Elisie as fonologiese proses raak vokale sowel as konsonante.

3.4.1 Vokaalelisie

Die geïdentifiseerde gevalle van vokaalelisie is:

(a) /ə/ → /∅/

Voorbeelde hiervan word ook in 3.9 (a) aangehaal. Dit word aangetref in geval van die volgende foneemkombinasies:

- 1) /m/ + /o/ + /β/ → /m/ + /β/ + /m/ + /m/, waar /m/ + /o/ die klasprefiks van Klasse 1 of 3 of die voorwerpskakel van Klas 1 kan uitmaak en /β/ die aanvangskonsonant van 'n naamwoord- of 'n werkwoordstam is.
- 2) /m/ + /o/ + /ϕ/ → /m/ + /ϕ/ + /m/ + /p^h/, waar /m/ + /o/ die klasprefiks van Klas 3 uitmaak en /ϕ/ die aanvangskonsonant van 'n naamwoord- of werkwoordstam is.

Voorbeelde:

- (i) /m₁o/- + -/β₁ε₁ti/ → */m₁β₁ε₁ti/ → /m₁m₁ε₁ti/ 'skrynwerker'
(ii) /m₁o/- + -/β₁u₁ɬa/ → */m₁β₁u₁ɬa/ → /m₁m₁u₁ɬa/ 'haas'
(iii) /m₁o/- + -/ϕ₁a₁ɬ₁ɔ/ → */m₁ϕ₁a₁ɬ₁ɔ/ → /m₁p^ha₁ɬ₁ɔ/ 'padkos', en
/m₁o/- + -/ϕ₁l₁ɬ/ → */m₁ϕ₁l₁ɬ/ → /m₁p^hl₁ɬ/ 'bylsteel'

- (b) /i/ + /θ/

Voorbeelde hiervan is teëgekem in geval van die volgende foneemkombinasies:

- 1) {N} + /i/ + /s/ → /{N}t₁^h/, waar /i/ + /s/ die kousatiefsuffiks -/is/- uitmaak en verbind met werkwoordkerne wat eindig op {N}. Die gevolg van elisie in sodanige gevalle is dat die foneem /i/ in -/is/- weggelaat word. Hierdie proses het ook tot gevolg dat /s/ verander na /t₁^h/ as gevolg van okklusivering.
- 2) /n/ + /i/ + /l/ → /n/ + /i/ + /n/ → /n/ + /n/, waar /n/ die finale konsonant van 'n werkwoordwortel is en /i/ + /l/ deel van die perfektumsuffiks uitmaak. Die verlies van /i/ is 'n voorbeeld van elisie.

Voorbeelde:

- (i) -/t₁s₁{N}/- + -/is/- + -/a/ → -/t₁s₁{N}t₁^ha/ 'insteek'
(ii) -/ɲan/- + -/il₁/ → *-/ɲanil₁/ + *-/ɲanin₁/ + -/ɲann₁/ 'het geweier'
(vb. geneem uit Meinhof (1932:78))

(c) /ʀ/ → /∅/

Die halfvokaalfoneem /ʀ/ van die infinitiefprefiks /ʀo/- raak verlore wanneer die prefiks saamsmelt met die hulpwerkwoordstam $-\text{t}_1\text{a}/$ om $-\text{t}_1\text{ɔ}/$ te vorm, dit wil sê $/\text{t}_1/ + /\text{a}/ + /ʀ/ + /\text{o}/ \rightarrow /t_1/ + /ɔ/$:

$*/\text{k}_1\text{t}_1\text{a}\text{ʀ}\text{o}\text{ʀ}\text{o}\text{β}\text{i}\text{d}_3\text{a}/ \rightarrow /k_1\text{t}_1\text{ɔ}\text{ʀ}\text{o}\text{β}\text{i}\text{d}_3\text{a}/$ 'ek sal jou roep'

Anders as in die geval van Standaard Noord-Sotho vind vokaalelisie tussen twee /l/-foneme nie in Hananwa plaas nie. Vergelyk

H. $/\text{m}\text{o}\text{l}\text{l}\text{l}_1/$ = SNS. $/\text{m}\text{o}\text{l}\text{l}\text{o}/$ 'vuur', asook

H. $-\text{t}_1\text{h}\text{o}\text{l}\text{o}\text{l}\text{a}/$ = SNS. $-\text{t}_1\text{h}\text{o}\text{l}\text{l}\text{a}/$ 'uitgooi'

3.4.2 Konsonantelisie

Die voorbeelde van konsonantelisie wat in Hananwa teëgekomp is, is fonologiese *verskynsels*, aangesien dit telkens onvoorspelbare gevalle van elisie is. Een geval van konsonantelisie is teëgekomp, naamlik:

$/\text{n}/ \rightarrow /∅/$

In die geval van perfektumafgeleide werkwoordstamme met 'n nasaal in die laaste sillabe "verdubbel" sodanige nasaal normaalweg onder die invloed van assimilasië. Vergelyk in hierdie verband die voorbeeld van $-\text{ʀ}\text{a}\text{n}\text{n}_1\text{ɛ}/$ in paragraaf 3.4.1 (b) hierbo. In sommige gevalle word een van die verdubbelde nasale in 'n verdere ontwikkeling weggelaat:

$-\text{β}\text{ɔ}\text{n}/ - + -\text{i}\text{l}_1\text{ɛ}/ \rightarrow *-\text{β}\text{ɔ}\text{n}\text{i}\text{l}_1\text{ɛ}/$
 $\rightarrow *-\text{β}\text{ɔ}\text{n}\text{i}\text{n}_1\text{ɛ}/$
 $\rightarrow *-\text{β}\text{ɔ}\text{n}\text{n}_1\text{ɛ}/$
 $\rightarrow -\text{β}\text{ɔ}\text{n}\text{l}/$ 'het gesien'

Opmerking: Die finale $/ɛ/$ in die bostaande voorbeeld word uiteindelik $/\text{l}/$, vermoedelik as gevolg van eers vokaalvernouing en dan vokaalvervanging.

Die geval van konsonantelisie wat hierbo genoem is, vind ook in Standaard Noord-Sotho plaas. 'n Verskil waarna nog nie verwys is nie, raak die elisie van intervokaliëse /l/ in Standaard Noord-Sotho. Voorbeelde hiervan kom nie in Hananwa voor nie.

Vergelyk:

H. /p^hɔlɔɔɔɔlɔ/ = SNS. /p^hɔɔfɔɔlɔ/ 'wilde dier'

3.5 GLYERVORMING

Glyervorming verwys na die fonologiese proses waarna tradisioneel verwys word as konsonantalisasie en ook desillabifikasie. Glyervorming verwys na die klankverskynsel waarvolgens 'n vokaal verander in 'n halfvokaal (glyer). Die term glyervorming word as 'n meer gepaste term vir hierdie fonologiese proses beskou omdat dit in die Sothotale hoofsaaklik daarop neerkom dat voor- en agtervokale as halfvokale uitgespreek word as gevolg van foneemopeenhopings wat deur die een of ander morfologiese proses veroorsaak word. Die gevolg van hierdie foneemopeenhopings is dat sprekers van een vokaal na 'n volgende beweeg deur oor die vokaal wat die laaste vokaal in so 'n opeenhoping voorafgaan, te "gly". Gevolglik word die vokaal waaroorheen gegly word, as /j/ of /w/ uitgespreek.

Glyervorming kan geskied ten opsigte van die volgende sillabestrukture ("#" word gebruik om morfeemgrensê aan te dui): KV-V#V en KV-KV#V - die vokaal direk links van die morfeemgrens ondergaan die proses. Die posisie van vokale wat glyervorming ondergaan in sillabestrukture van die tipe KV-V#V word *intervokalië* genoem, terwyl dié van die tipe KV-KV#V as *nie-intervokalië* bekend staan.

Glyervorming vind hoofsaaklik plaas wanneer naamwoorde diminutief afgelei word en die eerste foneem /a/ van die diminutiewe suffiks -/ana/ aanleiding gee tot die opeenhoping van foneme wat nie kombineerbaar is nie:

3.5.1 Intervokaliëse glyervorming

- (a) /u/ + /w/: /q^zau/ + -/ana/ → /q^zawana/ 'leeutjie'
 maar ook → /q^zakwana/ (nie-intervokalië)
- (b) /o/ + /w/: /t^hoo/ + -/ana/ → /t^howana/ 'klein grondboontjie'
- (c) /ɔ̄/ + /w/: /pɔ̄ɔ̄/ + -/ana/ → /pɔ̄wana/ 'bulletjie'
- (d) /i/ + /j/: /kɔ̄lɔ̄i/ + -/ana/ → /kɔ̄lɔ̄jana/ 'waentjie'
- (e) /l/ + /j/: /lɔ̄l/ + -/ana/ → /lɔ̄jana/ 'eiertjie'
- (f) /ɛ̄/ + /j/: /d̄ziɛ̄/ + -/ana/ → /d̄zijana/ 'sprinkantjie'

3.5.2 Nie-intervokaliëse glyervorming

In die gevalle waar agtervokale glyervorming ondergaan, verander die agtervokaal in /w/ - 'n proses wat ter selfdertyd aanleiding tot (allofoniese) labialisasie gee. Wanneer voorvokale glyervorming ondergaan, verander die voorvokaal in /j/ - 'n proses wat aanleiding tot (allofoniese) palatalisering gee.

- (a) /u/ + /w/: /maru/ + -/ana/ → /mat^hwana/ 'wolkies'

Labialisasie (allofonies) van /t^h/ vind plaas as gevolg van die proses /u/ + /w/.

- (b) /o/ + /w/: /mɔt^{sh}o/ + -/ana/ → /mɔt^{sh}wana/ 'mensie'

Labialisasie (allofonies) van /t^{sh}/ vind plaas as gevolg van die proses /o/ + /w/.

(c) /ɔ̄/ + /w/: /tʰshudɔ̄zɔ̄/ + -/ana/
 → /tʰshudɔ̄zɔ̄wana/ 'lessie'

Labialisasie (allofonies) van /ɔ̄z/ vind plaas as gevolg van die proses /ɔ̄/ + /w/.

(d) /i/ + /j/: /mɔ̄ridɔ̄zi/ + -/ana/
 → /mɔ̄ridɔ̄zjana/ 'bietjie skadu-wee'

Palatalisering (allofonies) van /ɔ̄z/ vind plaas as gevolg van die proses /i/ + /j/.

(e) /ɫ/ + /j/: /mɔ̄lɫɔ̄zɫ/ + -/ana/
 → /mɔ̄lɫɔ̄zjana/ 'gaatjie'

Palatalisering (allofonies) van /ɔ̄z/ vind plaas as gevolg van die proses /ɫ/ + /j/.

(f) /ɛ̄/ + /j/: /sɫ̄ɳɔ̄lɛ̄/ + -/ana/
 → /sɫ̄ɳɔ̄ljana/ 'gebreklike persoontjie'

Palatalisering (allofonies) van /l/ vind plaas as gevolg van die proses /ɛ̄/ + /j/.

3.6 HOMORGANIESE NASAALREALISASIE

Fonetiese realisasies van die koepelfoneem {N} geskied alleenlik in die vorm van homorganiese nasaalverbinding. Vergelyk 2.7.4 (g) in Hoofstuk 2. Die proses waarvolgens {N} in die oppervlakte realiseer in 'n homorganiese nasaalverbinding met 'n daaropvolgende konsonant word *homorganiese nasaalrealisasie* genoem. Dit is 'n fonologiese proses op die *allofoniese vlak* in die sin dat die verskillende oppervlakte realisasies van {N} as allofone daarvan beskou word. Homorganiese nasaalrealisasie as 'n fonologiese proses is uiteengesit deur Lombard in 'n ongepubliseerde UNISA studiegids, (1985: 47)²⁾. Die verbinding van {N} met kontinueante konsonante gee aanleiding tot okklusivering van hierdie kontinueante.

{N} realiseer soos volg in die oppervlakte in die vorm van homorganiese nasaalrealisasie:

(a) {N} realiseer as [ɲ]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + apiko-interdentale konsonant realiseer as [ɲ] + apiko-interdentale konsonant.

Voorbeelde:

-{N}- + -/t^hapa/ realiseer as -[ɲt^hapa] 'my steek'
{N}- + -/t_ɪ/ realiseer as [ɲt_ɪ] 'huis'

(b) {N} realiseer as [m]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + bilabiale konsonant realiseer as [m] + bilabiale konsonant.

Voorbeelde:

-{N}- + -/β_ɪna/ realiseer as -[mβ_ɪna] 'my sien'
{N}- + -/ɸ_ɪ/ realiseer as [mɸ_ɪ^h] 'geskenk'

(c) {N} realiseer as [ɲ]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + apikopalatale konsonant realiseer as [ɲ] + apikopalatale konsonant.

Voorbeeld:

-{N}- + -/l_ɪs_ɪ/ realiseer as [ɲl_ɪ^zs_ɪ] 'laat los my!'

(d) {N} realiseer as [ɲ]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + apiko-alveolêre konsonant realiseer as [ɲ] + apiko-alveolêre konsonant.

Voorbeeld:

-{N}- + -/siq^za/ realiseer as -[nṭs^hiq^za] 'my baasraak'

(e) {N} realiseer as [ḥ]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + dorsovelêre konsonant realiseer as [ḥ] + dorsovelêre konsonant.

Voorbeelde:

{N}- + -/ku/ realiseer as [ḥgu] 'skaap'

-{N}- + -/k₁g₁q^z₁la/ realiseer as -[ḥg₁q^z₁la] 'vir my kuier'

(f) {N} realiseer as [ḥ]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + laminopalatale konsonant realiseer as [ḥ] + laminopalatale konsonant.

Voorbeeld:

-/ṭs₁{N} + ṭj^ha/ realiseer as -[ṭs₁ḥṭj^ha] 'insteek'

(g) {N} realiseer as [ḥ]

Hierdie realisasie van {N} geskied onder die volgende omstandighede:

{N} + mediopalatale konsonant realiseer as [ḥ] + mediopalatale konsonant.

Voorbeeld:

-{N}- + -/ɲaka/ realiseer as -[ḥɲaka] 'my seek'

Gevalle van homorganiese nasaalrealisasie wat in Hananwa voorkom maar nie in Standaard Noord-Sotho nie, is die volgende (redes word bondig genoem):

1) {N} realiseer as [ḥ]. Rede: Apiko-interdentale konsonante

kom nie in Standaard Noord-Sotho voor nie.

- 2) {N}realiseer as [h]. Rede: Die enigste apikopalatale konsonant wat in Standaard Noord-Sotho voorkom, naamlik [ɺ], word nie in homorganiese nasaalverbindings aangetref nie.

3.7 LABIALISASIE

Labialisasie is 'n fonologiese proses op die *allofoniese* vlak aangesien dit by die labialisasie van konsonante gaan om 'n klankverandering wat alleenlik allofone raak. Labialisasie behels die fonologiese proses waarvolgens konsonantfoneme met min of geen labiale eienskappe onder invloed van die agtervokale /u/, /o/ en /ɔ/ asook die halfvokaal /w/ met liprondding, dit wil sê gelabialiseerd, uitgespreek word. Vergelyk enkele voorbeelde:

(i) /mp^h_ɪok^h_u/ 'blinde persoon' realiseer foneties as [mp^h_ɪok^h_u] op die allofoniese vlak.

(ii) -/lɔka/ 'regmaak' realiseer foneties as -[lɔka] op die allofoniese vlak.

(iii) /dʒapɪs_ɪ/ 'vermoeyenis' realiseer foneties as [dʒapɪs_ɪ] op die allofoniese vlak.

(iv) /ɲwana/ 'kind' realiseer foneties as [ɲwana] op die allofoniese vlak.

In die voorafgaande voorbeelde realiseer die foneme /k^h/, /l/, /s/ en /ɲ/ as gelabialiseerde fone aangesien hierdie foneme onderskeidelik deur /u/, /o/, /ɔ/ en /w/ gevolg word.

Labialisasie in Hananwa en Standaard Noord-Sotho geskied onder dieselfde voorwaardes.

3.8 METATESIS

Metatesis 'is the process whereby the order of sounds or syllables

in a word is changed' (Baumbach 1981: 67). Binne die raamwerk van hierdie studie word metatesis as 'n fonologiese *verskynsel* en nie as 'n fonologiese proses beskou soos wat deur die definisie van Baumbach te kenne gegee word nie, aangesien die voorkoms van metatesis onvoorspelbaar is. Sommige gevalle is egter meer voorspelbaar as ander.

3.8.1 Onvoorspelbare metatesis

Hier word verwys na gevalle waar metatesis nie voorspelbaar is vanuit die fonologiese omgewing nie en gevolglik as 'n fonologiese *verskynsel* beskou word.

Voorbeelde:

- (i) /leɽalwana/ → /leɽwalana/ 'velletjie'
 (ii) -/ɸularɛ₁la/ → /ɸuralɛ₁la/ 'die rug keer op'

3.8.2 Voorspelbare metatesis

Gevalle van voorspelbare metatesis word as fonologiese *verskynsels* beskou ten spyte daarvan dat die fonologiese omgewings waarbinne hulle voorkom, voorspelbaar is. Die rede hiervoor is dat sommige gevalle van voorspelbare metatesis varieer met gevalle waarin metatesis nie figureer nie.

/d̃z/ → /l/

Hierdie verskynsel vind plaas in geval van die volgende foneemkombinasie:

/d̃z/ + /ɛ₁/ + /l/ → /l/ + /ɛ₁/ + /d̃z/, waar /d̃z/ die finale konsonant van 'n werkwoordstam is en /ɛ₁/ + /l/ die applikatiefsuffiks uitmaak:

-/ɽad̃z/- + -/ɛ₁l/- + -/a/ → -/ɽalɛ₁d̃za/ 'volmaak vir'

Vergelyk hierteenoor die variant

-/ɽad̃z/- + -/ɛ₁l/- + -/a/ → -/ɽad̃zɛ₁d̃za/,

waarin ekstrasillabiese progressiewe konsonantassimilasie aanleiding gee tot palatalisasie.

deel van die perfektumsuffiks uitmaak. Die verlies van /i/ is 'n voorbeeld van elisie.

Voorbeeld:

-/ʎana/ + -/ilɛ/ → *-/ʎanilɛ/ → *-/ʎaninɛ/
 → -/ʎannɛ/ 'het geweier' (aangehaal uit Meinhof (1932: 78))

3.10 OKKLUSIVERING

Hierdie fonologiese proses staan onder andere ook bekend as klankverharding, plosivering, nasaalversterking en klankversterking. Aangesien 'n verskeidenheid konsonante deur okklusivering geraak word, kan slegs 'n wye definisie van die proses gegee word. Dit is die fonologiese proses waarvolgens kontinuante konsonante (wat geartikuleer word sonder afsluiting (okklusivering) van die spraakkanaal) vervang word deur sluitklanke (wat geartikuleer word met afsluiting (okklusivering) van die spraakkanaal).

Die oorsake van okklusivering is reeds uitvoerig deur verskeie taalkundiges beskryf. Vergelyk in hierdie verband byvoorbeeld Ziervogel (1967: 268-272). Dit word gevolglik nie nodig geag om in hierdie verband te herhaal wat reeds intensief deur ander grammatici gedek is nie. In die meeste gevalle behels okklusivering die vervanging van 'n kontinuant deur 'n sluitklank wanneer die kontinuant voorafgegaan word deur die koepelfoneem {N} - vergelyk paragraaf 2.6.4 (g) in Hoofstuk 2. Voorbeelde waarin okklusivering as gevolg van die refleksiefmorfeem -/i/- plaasvind word verklaar op grond van die feit dat die koepelfoneem {N} latent aanwesig is in die refleksiefmorfeem, dus -/i{N}/- - vergelyk Lombard (1985¹):106) in hierdie verband. Kontinuante wat deur okklusivering geraak word is:

(a) /β/ → /p/

- (i) {N} - + -/βɔna/ → /pɔnɔ/ 'gesig'
- (ii) -{N}- + -/βid̃ʒa/ → -/{N}pid̃ʒa/ 'my roep'
- (iii) -/i{N}/- + -/βɔpɛla/ → -/ipɔpɛla/ 'vir myself vorm'

(b) /ɸ/ → /p^h/

- (i) {N}- + -/ɸ_ipa/ → /p^h_ipa/ 'voeding'
- (ii) -{N}- + -/ɸa/ → -/{N}p^ha/ 'vir my gee'
- (iii) -/i{N}/- + -/ɸ_ipa/ → -/ip^h_ipa/ 'self voed'

(c) /l/ → /d^z/

- (i) {N}- + -/l_ima/ → /d^z_ima/ 'landbou'
- (ii) {N}- + -/l_isε/ → /{N}d^z_isε/ 'laat los my!'
- (iii) -/i{N}/- + -/liεla/ → -/id^z_iεla/ 'vir myself doen'

(d) /r/ → /t^{sh}/

- (i) {N}- + -/rad^za/ → /t^{sh}ad^z_i/ 'begeerte'
- (ii) -{N}- + -/rεmilε/ → -/{N}t^{sh}_iεmilε/ 'het my gekap'
- (iii) /βo/- + -/i{N}/- + -/rad^z_iεla/ → /βoit^{sh}ad^z_iεla/ 'willekeur'

(e) /s/ → /t^{sh}/, /t^ʃ/

- (i) {N}- + -/supa/ → /t^{sh}upa/ 'aanwysing'
- (ii) -{N}- + -/si^za/ → -/{N}t^{sh}i^za/ 'my baasraak'
- (iii) -/i{N}/- + -/supa/ → -/it^{sh}upa/ 'self wys'
- (iv) -/t^s_i{N}/- + -/is/- + -/a/ + -/t^s_i{N}t^ʃha/ 'insteek'

(f) /ŋ/ → /k^x/

- (i) {N}- + -/ŋana/ → -/k^xhan_i/ 'ontkenning'
- (ii) -{N}- + -/ŋad^za/ → -/{N}k^xhad^za/ 'my trap'
- (iii) -/i{N}/- + -/ŋomolεla/ → -/ik^xhomolεla/ 'stilbly'

(g) /ʃ/ → /t^ʃ/

/ʃ/ kom by uitsondering stam-/kern-/woordinisieel in Hananwa voor. Die enigste voorbeeld wat teëgekom is, is in die geval van die adjektiefwortel -/ʃwεu/. Okklusivering vind plaas wanneer dit geskakel word aan naamwoorde in Klasse 8, 9 en 10, dit wil sê in geval van die foneemkombinasie {N}- + /ʃ/, waar {N}-, die klasprefiks van Klas 9, latent aanwesig is:

$*/kx^h_{\text{p}m\text{o}} \text{ } \varepsilon \text{ } \{N\} jw_{\text{f}}u/ \rightarrow /kx^h_{\text{p}m\text{o}} \text{ } \varepsilon \text{ } t^h_{\text{f}}w_{\text{f}}u/$ 'wit bees'

(h) /V/ + /kV/

Hierdie geval van okklusivering kom hoofsaaklik voor in vokaalwerkwoordstamme maar ook in naamwoorde en geskied oënskynlik volgens die patroon /V/ + /kV/, maar kan diachronies teruggevoer word na B. $*/vV/ \rightarrow$ H. /V/ + /kV/. Vergelyk Meinhof (1932: 31, 60). Vokaalwerkwoordstamme word dikwels as /jV .../ of /nV.../ uitgespreek in Hananwa, met die gevolg dat okklusivering in hierdie gevalle ook as /jV/, /nV/ + /kV/ voorgestel kan word. Hierdie benadering word dan ook in die onderstaande voorbeelde gevolg:

- (i) {N} - + -/nalaɸa/ + /kalaɸɔ/ 'genesing'
 (ii) -{N} - + -/jɸpɸla/ + -/{N}kɸpɸla/ 'vir my grawe'
 (iii) -/i{N}/- + -/napɸsa/ + -/ikapɸsa/ 'self klee'

Die volgende gevalle van okklusivering soos wat dit in Standaard Noord-Sotho aangetref word, kom nie voor in Hananwa nie. Redes vir die verskille word genoem:

- 1) SNS. /h/ + /k^h/. Rede: SNS. /h/ = H. /k^h/.
- 2) SNS. /v/ + /k^hx^h/. Rede: SNS. /v/ = H. /n/.
- 3) SNS. /ɬ/ + /t^hl^h/. Rede: SNS. /ɬ/ = H. /t^h/.
- 4) SNS. /r/ + /t^h/. Rede: SNS. /t^h/ = H. /t^{sh}/.
- 5) SNS. /f/ + /p^h/. Rede: SNS. /f/ = H. /ɸ/.
- 6) SNS. /l/ + /t/. Rede: SNS. /t/ = H. /dʒ/.
- 7) SNS. /z/ + /t^hj/. Rede: SNS. /z/ = H. /l/ en
 SNS. /t^hj/ = H. /d̄₃/
- 8) SNS. /f̄s/ (/sw/) + /p̄s^h/. Rede: SNS. /f̄s/ = H. /ɸ/ en
 SNS. /p̄s^h/ = H. /p^h/
- 9) SNS. /f̄j/ + /p̄j^h/. Rede: SNS. /f̄j/ = H. /ɸ/ ([ɸ^j]).

Geen geokklusiveerde voorbeelde van laasgenoemde is teëgekome nie. /p̄j^h/ figureer wel in Hananwa, maar nooit as die resultaat van okklusivering nie.

3.11 PALATALISASIE

Palatalisasie is die fonologiese proses waarvolgens konsonantfoneme met min of geen palatale eienskappe verander in of vervang word deur konsonantfoneme met meer palatale eienskappe. Hierdie proses vind plaas op die allofoniese sowel as op die fonemiese vlakke. Enkele gevalle is ook teëgekome waar palatalisasie 'n verskynsel eerder as 'n proses is. In die oorgrote meerderheid van voorbeelde wat hieronder aangehaal word, vind palatalisasie plaas as gevolg van die opeenhoping van foneme weens die een of ander morfologiese proses. Die betrokke morfologiese prosesse sluit in perfektumafleiding, kousatiefafleiding, applikatiefafleiding, passiefafleiding, diminutiefafleiding, lokatiefafleiding, prefigering van die klasprefiks van Klas 5 en deverbatiefafleiding. In sommige van die aangehaalde gevalle is dit nie moontlik om te verklaar watter foneme aanleiding gee tot palatalisasie nie. In sodanige gevalle word geen verklaring dus aangebied nie. Die volgende gevalle van palatalisasie is teëgekome:

(a) /l/ + /d̃z/

Hierdie fonologiese *verskynsel* vind plaas as gevolg van die volgende foneemkombinasies:

- 1) /l/ + /i/, waar /i/ die eerste vokaal van die perfektumsuffiks is;
- 2) /l/ + /j/, waar /j/ die sogenaamde "ou" kousatief uitmaak;
- 3) /l/ + /l/, waar /l/ voorkom in die klasprefiks van Klas 5.

Voorbeelde:

(i) -/lul/- + -/il₁/ + -/lud̃z/ 'sittende wees'

Vergelyk hierteenoore

-/βal/- + -/il₁/ wat foneties realiseer as
-[βalil₁] 'het getel'

(ii) -/ʁomol/- + -/j/- + -/a/ + -/ʁomod̃za/ 'troos'

(iii) /l₁/- + -/lad̃zi/ + -/l₁d̃zad̃zi/ 'dag'

Vergelyk hierteenoor

/l̥l̥/- + -/l̥l̥m̥l̥/ = /l̥l̥l̥m̥l̥/ 'tong'

Die volgende gevalle kan nie op die sinchroniese vlak verklaar word in terme van foneemopeenhopings nie:

- (iv) Diminutiefafleiding van naamwoordstamme met /l/ in die slotsillabe. Die proses gaan gepaard met glyer-vorming (/p̥/ + /w/) en labialisasie in die volgende fonologiese omgewing:

/l/ + /p̥/ + /a/ → /d̥₃/ + /w/ + /a/, waar /l/ + /p̥/ die finale sillabe van 'n naamwoord uitmaak en /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is. Vergelyk

/p̥ᵇl̥p̥ᵇl̥p̥ᵇ/ + -/ana/ → /p̥ᵇl̥p̥ᵇd̥₃wana/ 'wilde diertjie'

Hierdie geval word nie as 'n proses beskou nie op grond van 'n voorbeeld soos die volgende:

/lətəl̥p̥/ + -/ana/ → /lətəl̥wana/

- (v) 'n Allofoniese wisselvorm van die applikatiefsuffiks in die volgende fonologiese omgewing:

/sibilant/ + /ɛ̥/ + /l/ → /sibilant/ + /ɛ̥/ + /d̥₃/, waar /sibilant/ die finale konsonant van 'n werkwoordkern is en /ɛ̥/ + /l/ die applikatiefsuffiks uitmaak.

Voorbeeld:

-/p̥has/- + -/ɛ̥l̥/- + -/a/ → *-/p̥has̥ɛ̥la/
→ -/p̥has̥ɛ̥d̥₃a/ 'offer vir'

- (b) /s/ + /ʃ/

Hierdie klankverandering word as 'n fonologiese *verskynsel* beskou aangesien /s/ nie altyd /ʃ/ word onder dieselfde omstandighede nie:

- (i) -/ʃas/- + -/il̥ɛ̥/ → -/ʃaʃid̥₃ɛ̥/ 'het gesaai'
Vergelyk egter ook
-/l̥s/- + -/il̥ɛ̥/ → -/l̥sid̥₃ɛ̥/ 'het laat staan'
waarin /s/ 'n /s/ bly.

(ii) $-/lis/- + -/\varepsilon l/- + -/a/ \rightarrow -/li_{\varepsilon}d_{\varepsilon}za/$ 'oppas
namens'

(c) $/r/ \rightarrow /t_{\varepsilon}^h/$

Hierdie is 'n fonologiese *verskynsel* aangesien heelwat afwykings op die reël $/r/ \rightarrow /t_{\varepsilon}^h/$ voorkom. Dit vind as gevolg van die volgende foneemkombinasies plaas:

- 1) $/r/ + /i/$, waar $/i/$ die eerste vokaal van die perfektumsuffiks is;
- 2) $/l/ + /r/$, waar $/l/$ in die klasprefiks van Klas 5 voorkom.

Voorbeelde:

(i) $-/kx^h_{or}/- + -/il_{\varepsilon}/ \rightarrow -/kx^h_{ot_{\varepsilon}^h}_{\varepsilon}/$ 'versadig
wees'

Vergelyk egter ook

$-/p_{lr}/- + -/il_{\varepsilon}/ = -/p_{lril_{\varepsilon}}/$ 'het verby
gegaan'

(ii) $/l_{\varepsilon}/- + -/r_{opl}/ \rightarrow /l_{\varepsilon}t_{\varepsilon}^h_{opl}/$ 'bouval'

Vergelyk egter ook

$/l_{\varepsilon}/- + -/r_{ol_{\varepsilon}}/ = /l_{\varepsilon}r_{ol_{\varepsilon}}/$ 'stof'

Die volgende voorbeelde kan nie sinchronies verklaar word in terme van foneemopeenhopings nie:

(iii) $/mak^h_{ura}/ + -/ana/ \rightarrow /mak^h_{ut_{\varepsilon}^h}_{ana}/$ 'bietjie vet'

Vergelyk egter ook

$/l_{\varepsilon}p_{ora}/ + -/ana/ = /l_{\varepsilon}p_{orana}/$ 'heininkie'

(d) $/n/ \rightarrow /p/$

Hierdie fonologiese *proses* vind plaas as gevolg van die volgende foneemkombinasies:

$/n/ + /voorvokaal/ + /a/ \rightarrow /p/ + /a/$, waar $/a/$ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is.

Voorbeeld:

$/t_{\varepsilon}^h_{w_{\varepsilon}n}_{\varepsilon}/ + -/ana/ \rightarrow /t_{\varepsilon}^h_{w_{\varepsilon}p}_{\varepsilon}ana/$ 'bobbejaan-
tjie'

(e) /ŋ/ + /n/

Voorbeelde van hierdie proses kan nie sinchronies verklaar word in terme van foneemopeenhopings nie. Die proses vind plaas in geval van die volgende foneemkombinasies:

- 1) /ŋ/ + /a/, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is;
- 2) /ŋ/ + /l/, waar /l/ die vokaal van die lokatiewe suffiks is.

Voorbeelde:

- (i) /mp^hl^h/ + -/ana/ → /mp^hlnana/ 'bylsteeltjie'
- (ii) /mp^hl^h/ + -/lb/ → /mp^hlnlb/ 'in die omgewing van die bylsteel'

Die volgende uitsonderlike voorbeeld kom egter voor onder die invloed van volledige progressiewe konsonantassimilasie:

/nl/- + -/ɣwaaŋa/ → /nlɣwaaŋa/
→ /nlɣwaaŋa/ 'jare'

(f) [β] + [β^j]

Hierdie proses vind plaas op die *allofoniese* vlak. Die volgende foneemkombinasies gee daartoe aanleiding:

- 1) /β/ + /voorvokaal/ + /a/ → /β/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is;
- 2) /β/ + /agtervokaal/ + /a/ → /β/ + /j/ + /a/ as gevolg van dissimilasie, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is;
- 3) /β/ + /j/, waar /j/ die gedissimileerde vorm van die passief-suffiks uitmaak.

Voorbeelde:

- (i) /sɿlaβi/ + -/ana/ realiseer as [sɿlaβ^jjana] 'vuiligheidjie'

(ii) /kəβ₁ɔ̄/ + -/ana/ realiseer as [kəβ^jjana] 'kombersie'

(iii) -/t̄s₁β/- + -/j/- + -/a/ realiseer as
-[t̄s₁β^jja] 'geken word'

(g) [p] → [p^j]

Hierdie proses vind plaas op die *allofoniese* vlak. Die volgende foneemkombinasies gee daartoe aanleiding:

- 1) /p/ + /voorvokaal/ + /a/ + /p/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is;
- 2) /p/ + /agtervokaal/ + /a/ + /p/ + /j/ + /a/ as gevolg van dissimilasie, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is.

Voorbeelde:

(i) /s₁ɛ₁p₁/ + -/ana/ realiseer as [s₁ɛ₁p^jjana] 'byltjie'

(ii) /βə₁l₁p₁/ + -/ana/ realiseer as [βə₁l₁p^jjana] 'bietjie
voëlent'

(h) [p] → [p^h]

Hierdie proses vind plaas op die *allofoniese* vlak. Die volgende foneemkombinasie gee daartoe aanleiding:

/p^h/ + /voorvokaal/ + /a/ + /p^h/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is.

Voorbeeld:

/t̄sh₁p₁/ + -/ana/ realiseer as [t̄sh₁p^hjana] 'spring-
bokkie'

(i) [ɸ] → [ɸ^j]

Hierdie proses vind plaas op die *allofoniese* vlak. Die volgende foneemkombinasies gee daartoe aanleiding:

- 1) /ɸ/ + /voorvokaal/ + /a/ + /ɸ/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutief-suffiks is;

- 2) /ɸ/ + /agtervokaal/ + /a/ → /ɸ/ + /j/ + /a/ as gevolg van dissimilasie, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is;
- 3) /ɸ/ + /a/ + /a/ → /ɸ/ + /j/ + /a/ waarskynlik na analogie van die toedrag van sake in 1) en 2) hierbo, waar die laaste /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks is.

Voorbeelde:

- (i) /moraɸ/ + -/ana/ realiseer as [moraɸ^jjana] 'volkie'
- (ii) /ph_lɸ/ + -/ana/ realiseer as [ph_lɸ^jjana] 'windjie'
- (iii) /mp^haɸ/ + -/ana/ realiseer as [mp^haɸ^jjana] 'bietjie buffelsgras'

- (j) [t^{sh}] + [t^{s^h}]

Hierdie proses vind plaas op die *allofoniese* vlak. Die volgende foneemkombinasie gee daartoe aanleiding:

/t^{sh}/ + /voorvokaal/ + /a/ → /t^{sh}/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutief-suffiks is.

Voorbeeld:

/lir_lt^{sh}/ + -/ana/ realiseer as [lir_lt^{s^h}jana] 'hakskeentjie'

- (k) [d^z] + [d^{z^j}]

Hierdie proses vind plaas op die *allofoniese* vlak. Die volgende foneemkombinasie gee daartoe aanleiding:

/d^z/ + /voorvokaal/ + /a/ → /d^z/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutief-suffiks is.

Voorbeeld:

/mori^{d^z}i/ + -/ana/ realiseer as [mori^{d^{z^j}}jana] 'bietjie skaduwee'

- (l) [r] + [r^j]

Hierdie klankverandering is 'n *verskynsel* aangesien dit onder

dieselfde voorwaardes plaasvind as /r/ → /tʃʰ/ (vergelyk (d) hierbo) maar slegs in een voorbeeld figureer. Die foneemkombinasie wat daartoe aanleiding gee, is:

/r/ + /voorvokaal/ + /a/ → /r/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiefsuffiks is.

Voorbeeld:

/mɔrɿ/ + -/ana/ realiseer as [mɔrʲjana] 'boompie'

Gevalle van palatalisasie wat in Standaard Noord-Sotho voorkom maar nie in Hananwa nie, is die volgende (redes word bondig genoem):

- 1) /β/ → /β̂ʒ/. Rede: SNS. /β̂ʒ/ = H. [βʲ], 'n allofoon van /β/.
- 2) /v/ → /ʃ/. Rede: SNS. /v/ = H. /ʁ/.
- 3) /r/ → /ʃ/ as gevolg van palatalisasie. Rede: H. /r/ → H. /tʃʰ/ in meeste gevalle.
- 4) /f/ → /f̂ʃ/. Rede: SNS. /f/ = H. /f̂/ en SNS. /f̂ʃ/ = H. [f̂ʲ].
- 5) /t/ → /t̂ʃ/. Rede: SNS. /t/ = H. /qʒ/.
- 6) /p/ → /p̂ʃ/ as gevolg van palatalisasie. Rede: H. /p/ realiseer as [pʲ] as gevolg van palatalisasie. H. [p̂ʃ], 'n allofoon van H. /p/, kom by uitsondering voor.
- 7) /pʰ/ → /p̂ʃʰ/. Rede: H. /pʰ/ realiseer as H. [pʲʰ] as gevolg van palatalisasie.

3.12 RETROFLEKSERING

Retrofleksering is 'n fonologiese proses op die *allofoniese* vlak. Twee gevalle is teëgekem, naamlik

(a) [l] → [ɭ]

Dit vind plaas as gevolg van die volgende foneemkombinasies:

- 1) /l/ + /i/
- 2) /l/ + /u/

Voorbeelde:

- (i) -/βal/- + -/il₁/ realiseer as -[βalil₁] 'het getel'
- (ii) -/lud̄₃l/ = -[lud̄₃l] 'sittende wees'

- (b) [l] → [l^j]

Dit vind plaas as gevolg van die volgende foneemkombinasie:

/l/ + /voorvokaal/ + /a/ → /l/ + /j/ + /a/ as gevolg van glyervorming, waar /a/ die eerste vokaal van die diminutiewe suffiks -/ana/ is.

Voorbeeld:

/mm̄ll/ + -/ana/ realiseer as [mm̄ll^jana] 'liggaampie'

Hierdie voorbeeld gaan gepaard met palatalisasie as gevolg van die glyer [j] wat op [l] volg.

Retrofleksering kom ook in Standaard Noord-Sotho voor en wel onder dieselfde omstandighede as wat onder (a) uiteengesit is. Die geval wat onder (b) genoem word kom nie in Standaard Noord-Sotho voor nie.

3.13 SAMESMELTING

Samesmelting kom alleenlik onder vokale voor. Dit is die fonologiese *verskynsel* waarvolgens twee vokaalfoneme wat deur 'n sillabegrens geskei word as gevolg van versmelting opgaan in 'n nuwe, derde vokaalfoneem sodat die genoemde sillabegrens opgehef word.

Samesmelting neem in Hananwa die volgende vorme aan:

- (a) /a/ + /i/ → /ɛ₁/, waar /a/ die uitgang van sommige monosillabiese werkwoordstamme verteenwoordig, en /i/ die eerste vokaal van òf die perfektumsuffiks òf die kousatiefsuffiks. By uitsondering is /a/ die vokaal van die klasprefiks van Klas 6 en /i/ die eerste vokaal van die naamwoordwortel -/in₁/:

-/lw/- + -/il₁/ + -/lw₁l₁/ 'het geveg',
 asook
 -/nw/- + -/is/- + -/a/ + -/nw₁sa/ 'laat drink',
 asook
 /ma/- + -/in₁/ + -/m₁en₁/ 'tande'

- (b) /a/ + /l/ + /₁/, waar /a/ die finale vokaal van 'n naamwoordstam verteenwoordig en /l/ die eerste vokaal van die lokatiewe suffiks:

/mo₁a/ + *-/l₁/ + -/mo₁ε₁l₁/ 'in die omgewing van die werf'

- (c) /a/ + /o/ + /₁/, waar /a/ die finale vokaal van die toekomende tydsmorfeem -/t₁a/ verteenwoordig en /o/ voorkom in die infinitiefprefiks:

-/t₁a/ + -/o₁/ + -/t₁o₁/ soos in
 /k₁l₁t₁o₁t₁a/ 'ek sal kom'

- (d) /₁/ + /o/ + /₁/, waar /₁/ die finale vokaal in -/t₁il₁/ verteenwoordig en /o/ voorkom in die infinitiefprefiks:

-/t₁il₁/ + -/o₁/ + -/t₁il₁o₁/ soos in
 /r₁l₁sa₁t₁il₁o₁ma₁ m₁ ka β₁o₁sif₁o₁/ 'Ons sal morê steeds hier werk'

Vokaalsamesmelting soos wat dit in Hananwa voorkom, stem in hoofsaak ooreen met die voorkoms daarvan in Standaard Noord-Sotho.

3.14 VELARISASIE

Velarisasie is die fonologiese proses waarvolgens nie-velêre konsonante verander in velêre konsonante.

/m/ + /ŋ/

Hierdie fonologiese proses vind plaas as gevolg van die volgende foneemkombinasies:

- 1) /m/ + /o/ + /a/ + /ŋ/ + /w/ + /a/, waar 'n morfeem-/
(naam)woordgrens tussen /o/ en /a/ bestaan;
- 2) /m/ + /ɔ̄/ + /a/ + /ŋ/ + /w/ + /a/, waar 'n morfeem-/
(naam)woordgrens tussen /ɔ̄/ en /a/ bestaan;
- 3) /m/ + /o/ + /ɛ̄/ + /ŋ/ + /w/ + /ɛ̄/, waar 'n morfeem-/
(naam)woordgrens tussen /o/ en /ɛ̄/ bestaan;
- 4) /m/ + /ɭ/ + /a/ + /ŋ/ + /w/ + /a/, waar 'n morfeem-/
(naam)woordgrens tussen /ɭ/ en /a/ bestaan. Hierdie geval
van velarisasie is uitsonderlik en verteenwoordig dus 'n
fonologiese *verskynsel*. Dit vind klaarblyklik plaas na
analogie van die geval wat onder 1) hierbo genoem word;
- 5) /m/ + /w/ + /a/ + /ŋ/ + /w/ + /a/, waar /w/ 'n variant
van die passiefsuffiks verteenwoordig.

Voorbeelde:

(i)	/mo/-	+	-/ana/	+	/ŋwana/	'kind'		
(ii)	/lɭrumɔ̄/	+	-/ana/	+	/lɭruŋwana/	'spiesie'		
(iii)	/mo/-	+	-/ɛ̄li/	+	/ŋwɛ̄li/	'maanlig'		
(iv)	/lɭlɭmɭ/	+	-/ana/	+	/lɭlɭŋwana/	'tongetjie'		
(v)	-/lom/-	+	-/w/-	+	-/a/	+	-/loŋwa/	'gebyt word'

Velarisasie vind in Standaard Noord-Sotho onder dieselfde omstandighede as in Hananwa plaas.

3.15 VOKAALVERNOUNING

Hierdie fonologiese proses vind plaas op die *allofoniese* vlak en staan ook bekend as vokaalverhoging. Ziervogel (1967: 71) beskryf dit as 'n proses waarin 'vokale wat minder gespanne of hoog of nou is, meer gespanne maak, m.a.w. hoër of nouer uitgespreek' word. In Hananwa vind vokaalvernouing waarskynlik onder dieselfde fonologiese omstandighede plaas as in Standaard Noord-Sotho, hoewel al die voorwaardes soos deur Ziervogel (1967: 302-309) beskryf, nie vir Hananwa gekontroleer is nie. Die voorwaardes vir vokaalvernouing wat wel vir Hananwa vasgestel is, kan soos

volg beskryf word:

- (a) Indien 'n' middelvokaal (/ɨ/, /ɛ̄/, /ɔ̄/, /o/) in die eersvolgende sillabe van 'n' woord deur 'n' hoër vokaal (latente vokale ingesluit) gevolg word, word die middelvokaal vernou uitgespreek.
- (b) Indien 'n' vernoude vokaal deur 'n' identiese vokaal voorafgegaan word in die direk voorafgaande sillabe, word so 'n' vokaal ook vernou uitgespreek.

Voorbeelde:

- (i) /ɨ/: [ɨ] → [I]: -[ɔ̄ɨr]- + -[ilɛ̄]
 → -[ɔ̄ɨrilē] 'het verbygegaan'
- (ii) /ɛ̄/: [ɛ̄] → [ɛ̄]: -[ɛ̄ɛ̄p]- + -[is]- + -[a]
 → -[ɛ̄ɛ̄pisa] 'laat grawe'
- (iii) /o/: [o] → [u]: -[rom]- + -[ilɛ̄]
 → -[romilē] 'het gestuur'
- (iv) /ɔ̄/: [ɔ̄] → [ɔ̄]: -[βɔ̄ɔ̄n- + -t̄ɔ̄h- + -a]
 → -[βɔ̄ɔ̄nt̄ɔ̄ha] 'wys'

Die bostaande aangehaalde voorbeelde van vokaalvernouing vind telkens onder die invloed van onvolledige *retrogressiewe* assimilasië plaas. -/ilɛ̄/ wat realiseer as -[ilɛ̄] geskied egter as gevolg van *progressiewe* onvolledige vokaalassimilasië.

3.16 VOKAALVERVANGING

Ziervogel (1967: 71) onderskei hierdie fonologiese proses, hoewel hy nie spesifiek verwys na voorbeelde daarvan in Standaard Noord-Sotho nie. Hy verwys daarna as "n' verskynsel waarby 'n' vokaal vervang word deur 'n' ander een sonder dat 'n' ander verskynsel 'n' rol speel". Hoewel vokaalassimilasië 'n' rol speel in die onderstaande voorbeelde, word hierdie voorbeelde as gevalle van vokaalvervanging hanteer aangesien, soos wat reeds genoem is in 3.2, assimilasië aanleiding gee tot die oorgrote meerderheid van fonologiese prosesse. Vokaalvervanging as gevolg van volledige vokaalassimilasië is 'n' fonologiese *verskynsel* wat ekstrasillabies

plaasvind. Dit kom sporadies voor en is nie voorspelbaar nie. In (a) en (b) hieronder vind vokaalvervanging plaas as gevolg van volledige *progressiewe* vokaalassimilasie, en in die geval van (c) as gevolg van volledige *retrogressiewe* vokaalassimilasie:

(a) /ɛ̄/ → /a/, byvoorbeeld
 /mɔsɑq̣z̄ɛ̄/ → /mɔsɑq̣z̄a/ 'hoofstat'

(b) /l/ → /a/, byvoorbeeld
 /mɔsimanl/ → /mɔsimana/ 'seun'

Die fonologiese omgewing waarin bogenoemde gevalle aangetref word, is

/a/ + /K/ + /V/ → /a/ + /K/ + /a/

(c) /a/ → /ɛ̄/, byvoorbeeld
 -/nɑk/- + -/ɛ̄l/- + -/a/ → -/nɛ̄kɛ̄la/
 asook

/naɪa/ + *-/l̥/ → /naɪɛ̄ɪ/ 'soek na'
 → /nɛ̄ɪɛ̄ɪ/ 'in die veld'

Dit is aangetref in die volgende fonologiese omgewing:

/V/ + /K/ + /ɛ̄/ → /ɛ̄/ + /K/ + /ɛ̄/

Die voorbeelde van vokaalvervanging wat in Hananwa teëgekóm is, kom nie in Standaard Noord-Sotho voor nie.

4.2.1 Sillabiese vokaalfoneme

(a) B. /î/ = H. /i/, byvoorbeeld

B. /mu-kîpa/	H. /mɔsiɸa/	'spier'
B. /mu-tîtî/	H. /mɔriri/	'haar'
B. /ni-pîtî/	H. /p ^h iri/	'hiëna'

(b) B. /i/ = H. /ɪ/, byvoorbeeld

B.-/kimbila/	H.-/sɪpɪla/	'loop'
B. /li-limi/	H. /lɪlɪmɪ/	'tong'
B. /mi-yili/	H. /mɪβɪlɪ/	'liggame'

(c) B. /e/ = H. /ɛ/, byvoorbeeld

B.-/tema/	H.-/rɛma/	'afkap'
B. /yi-vembe/	H. /sɪ(ʌ)/(j)ɛpɛ/	'byl'
B. /li-vele/	H. /lɪβɛlɛ/	'bors' (van 'n vrou)

(d) B. /a/ = H. /a/, byvoorbeeld

B.-/kama/	H.-/ʌma/	'melk'
B.-/tanda/	H.-/raɔʒa/	'liefhê'
B.-/lamba/	H.-/lapa/	'moeg word'

(e) B. /o/ = H. /ɔ/, byvoorbeeld

B. /yu-tongo/	H. /βɔrɔkɔ/	'vaak'
B. /mu-lomo/	H. /mɔlɔmɔ/	'mond'
B.-/kokola/	H.-/ʌɔt ^h ɔla/	'hoes'

(f) B. /u/ = /ɔ/, byvoorbeeld

B. /ni-kuku/	H. /k ^h ɔkɔ/	'hoender'
B.-/tuŋga/	H.-/rɔka/	'naaldwerk doen'
B.-/pupa/	H.-/ɸɔɸa/	'vlieg'

(g) B. /û/ = H. /u/, byvoorbeeld

B. /ma-kûta/	H. /mak ^h ura/	'vet'
B. /ma-vû/	H. /maβu/	'grond'
B.-/tûnda/	H.-/ruɔʒa/	'onderrig'

4.2.2 Nie-sillabiese vokaalfoneme

Hierdie vokaalfoneme kom in Oer-Bantoe tot stand as gevolg van

die naasmekaarstelling van twee vokaalfoneme. Die eerste van die twee moet gevolglik sy sillabiese eienskappe in.

Soos reeds genoem in Hoofstuk 2, onderskei Hananwa drie sodanige vokaalfoneme, te wete /w/, /j/ en /ɸ/. Laasgenoemde word hier buite rekening gelaat aangesien dit korreleer met 'n Oer-Bantoe konsonantfoneem, /k/. /ɸ/ funksioneer sillabies gesproke as 'n konsonant maar het foneties gesproke meer vokaliere as konsonantiese eienskappe. /w/ en /j/, wat soos /ɸ/ soms ook as tipiese konsonantfoneme funksioneer, kan in sommige gevalle teruggevoer word na gepostuleerde Oer-Bantoe-vorme. Voorbeelde:

(a) B. /u/ en /û/ = H. /w/, byvoorbeeld

B. /mu-ivua/	→	B. /mu-ivwa/	H. /mooɸwa/	'doring'
B. /vûa/	→	B. /vwa/	H. /ɸwa/	'hoor'

(b) B. /i/ = H. /j/, byvoorbeeld

B. /mu-liãngo/	→	B. /mu-lyãngo/	H. /mɔljakɸ/	'deur- opening'
----------------	---	----------------	--------------	--------------------

4.3 KONSONANTFONEME

Hierdie gedeelte behandel eerstens die basiese konsonante van Oer-Bantoe en hulle Hananwa-reflekse. Elke Oer-Bantoe-konsonant en die vergelykbare Hananwa-vorm word sistematies aangehaal volgens die vokaal waarmee die Oer-Bantoe-vorm gekombineer word - eers /a/, dan /e/, /o/, /i/, /ɨ/, /u/ en laastens /û/. Die volgende gedeelte bevat die gepalataliseerde konsonantfoneme van Oer-Bantoe en hulle Hananwa-reflekse. Die aanhaling geskied ook volgens die vokale waarmee elke Oer-Bantoe konsonantfoneem kombineer. 'n Volgende gedeelte behandel kombinasies van Oer-Bantoe-konsonante en sogenaamde semivokale.

4.3.1 Basiese konsonante

(a) B. /k/, byvoorbeeld

B. /kama/	H. /ɸama/	'melk'
B. /keka/	H. /ɸshɸa/	'sny', asook

B.-/keta/	H.-/kx ^h _ɛ tsha/	'uitkies'
B.-/kokola/	H.-/kɔ ^h _ɔ la/	'hoes'
B. /mu-kila/	H. /mosɪla/	'stert'
B. /mu-kipa/	H. /mosiɸa/	'spier'
B.-/kumbula/	H.-/kɔpola/	'nadink'
B.-/kûmbata/	H.-/k ^h upara/	'washou aan'

(b) B. /t/, byvoorbeeld

B.-/tatu/	H.-/rarɔ/	'drie'
B.-/tema/	H.-/rɛma/	'kap', asook
B.-/tea/	H.-/tshɛja/	'visvang'
(B. /te/ = H. /rɛ/ kom meer algemeen voor)		
B. /y <u>u</u> -toŋgo/	H. /βɔrɔkɔ/	'vaak'
B. /mu-t <u>i</u> ndi/	H. /mɔrid ^z i/	'skaduwee'
B. /mu-t <u>i</u> tî/	H. /mɔriri/	'haar', en
B.-/t <u>i</u> la/	H.-/sila/	'maal', asook
B. /ma-t <u>i</u> ka/	H. /marɪna/	'winter'
(B. /tî/ = H. /ri/ kom meer algemeen voor)		
B.-/tuma/	H.-/roma/	'stuur'
B. /li-t <u>u</u> /	H. /lɪru/	'wolk'

(c) B. /p/, byvoorbeeld

B. /paki/	H. /ɸasɪ/	'onder'
B.-/pela/	H.-/ɸɛla/	'klaar raak'
B. /ni-pepo/	H. /p ^h _ɛ ɸɔ/	'wind'
B.-/pita/	H.-/ɸɪra/	'verby gaan'
B.-/p <u>i</u> ka/	H.-/ɸiɸ ^h a/	'versteek'
B.-/puŋga/	H.-/ɸɔka/	'waai'
B. /p/ + /û/ : geen voorbeelde is gevind nie		

B. /yi-popu/ (SNS. /sefɔfu/ 'blinde persoon') kom nie in Hananwa voor nie. Die Hananwa-woord vir 'blinde persoon', /mp^h_ɔkhu/, is die refleks van B.-/pokû/. Vergelyk Meinhof (1932:49).

(d) B. /v/, byvoorbeeld

B.-/vambata/	H.-/(ʌ)apara/	' aantrek', en
B.-/y <u>v</u> va/	H.-/βɔja/	'terug keer'
B. /y <u>i</u> -vembe/	H. /sɪ(ʌ)/(j)ɸpɛ/	'byl', asook

B. /mu-venî/	H. /møjɛ̃ɔ̃/	'kuiergas'
B.-/vota/	H.-/(ʌ)ɔ̃ra/	'verwarm', en
B.-/vomba/	H.-/(ʌ)ɔ̃pa/	'klop' (van 'n hoofpyn)
B. /li-vi/	H. /lɪl/	'eier'
B. /li-vîna/	H. /lɪ(ʌ)ina/	'naam'
B. /vî-vulu/	H. /sɪ(ʌ)olɔ/	'miershoop'
B. /ni-yovû/	H. /tɔ̃pu/	'olifant', maar

wanneer B. /v/ gevolg word deur B. /wa/ kan dit H. /k/ word,
byvoorbeeld H. /tɔ̃kwana/ 'olifantjie'.

(e) B. /l/, byvoorbeeld

B.-/lamba/	H.-/lapa/	'moeg wees'
B. /vî-lelû/	H. /sɪlɛ̃lu/	'ken'
B.-/lota/	H.-/lɔ̃ra/	'droom'
B.-/lipa/	H.-/lɪɔ̃pa/	'betaal'
B. /mu-lîmu/	H. /mɔ̃limɔ/	'god'
B.-/luma/	H.-/lɔ̃ma/	'byt'
B.-/lûma/	H.-/luma/	'dreun'

(f) B. /v/, byvoorbeeld

B.-/vâla/	H.-/βala/	'lees'
B. /ni-levê/	H. /ɛ̃sɛ̃βɛ̃/	'oor'
B.-/vopa/	H.-/βɔ̃pa/	'vasbind'
B.-/vîlî/	H.-/βɪli/	'twee'
B.-/vîna/	H.-/βina/	'dans'
B.-/vumba/	H.-/βɔ̃pa/	'vorm'
B.-/ma-vû/	H. /maβu/	'grond'

(g) B. /m/, byvoorbeeld

B.-/luma/	H.-/lɔ̃ma/	'byt'
-----------	------------	-------

B. /m/ + /e/ : geen voorbeelde waarin hierdie foneemkombinasie voorkom in 'n woordstam is gevind nie, maar vergelyk die volgende:

B.-/lum-el-a/	H.-/lumɛ̃la/	'saamstem'
B. /mu-lomo/	H. /mɔ̃lɔ̃mɔ̃/	'mond'
B. /li-kumi/	H. /lɪsɔ̃mɪ/	'tien'
B.-/mîna/	H. /mamina/	'neusslym'
B.-/vetimula/	H.-/ɛ̃tʰimɔ̃la/	'nies'
B.-/mûma/	H. /sɪmumu/	'stom persoon'

(h) B. /n/, byvoorbeeld

B.-/kana/	H.-/ʎana/	'weier'
B. /n/ + /e/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /li-vino/	H. /lɿ(ʎ)inɿ/	'tand'
B.-/vanika/	H.-/anɿʎa/	'uitdroog'
B. /mu-pini/	H. /mp ^h ɿɿ/	'bylsteel', asook
B. /ni-kun/	H. /likx ^h onɿ/	'vuurmaakhout'
B. /ni-nuŋgu/	H. /nəkə/	'ystervark'
B. /n/ + /û/ : geen voorbeelde is gevind nie.		

4.3.2 Gepalataliseerde konsonante

(a) B. /k/, byvoorbeeld

B.-/kamba/	H.-/t ^h apa/	'was'
B. /voŋkai/	H.-/jɿt ^h ɿ/	'kwantitatief'
B. /li-viko/	H. /lɿ(ʎ)it ^h ɿ/	'oog'
B. /k/ + /i/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /k/ + /î/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /vu-kunŋu/	H. /βət ^h əkə/	'pyn'
B. /k/ + /û/ : geen voorbeelde is teëgekom nie.		

(b) B. /t/, byvoorbeeld

B.-/tano/	H.-/t ^h anɿ/	'vyf'
B. /t/ + /e/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /ni-toko/	H. /t ^h ɿɿ/	'kop'
B. /t/ + /i/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /t/ + /î/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /t/ + /u/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /t/ + /û/ : geen voorbeelde is gevind nie.		

(c) B. /ɣ/, byvoorbeeld

B.-/viva/	H.-/({l})t ^h a/	'kom'
B. /ɣ/ + /e/ : geen voorbeelde is teëgekom nie;		
B. /ni-yo/	H. /{N}t ^h ɿ/	'huis'
B.-/yiva/	H.-/fɿsɿβa/	'ken'
B. /ɣ/ + /î/ : geen voorbeelde is teëgekom nie;		
B. /ni-yuvu/	H. /t ^h ə(ʎ)ə/	'boontjie'
B.-/yûa/ → -/yûa/	H.-/t ^h wa/	'hoor'

(d) B./l/, byvoorbeeld

- B. /l/ + /a/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;
B.-/vol-el-a/ H.-/(ʀ)ɸfʂɛla/ 'vaak wees'
B. /l/ + /o/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;
B. /l/ + /i/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;
B. /l/ + /ɪ/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;
B. /l/ + /u/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;
B. /l/ + /û/ : geen voorbeelde is teëgekome nie.

4.3.3 Oer-Bantoe konsonante in verbinding met die sogenaamde semivokale

Voorbeelde van elke konsonant wat hieronder aangehaal word, geskied ook (soos hierbo) volgens die vokale wat daarop volg. Die vokale wat ter sprake is in hierdie gedeelte is die semivokale /y/, /ÿ/, /w/ en /ŵ/.

(a) B. /k/, byvoorbeeld

- B.-/kia/ → B.-/kya/ H.-/ʃs^ha/ 'lig word'
B.-/likia/
→ B.-/likya/ H.-/lisa/ '(vee) oppas'
B. /ma-tako-ana/
→ B.-/ma-takwana/ H. /maraŋwana/ 'boudjies'
B.-/kuata/
→ B.-/kwata/ H.-/ʃs^hwara/ 'gryp',
asook
B. /yu-kue/
→ B. /y_u-kwe/ H. /βoŋwɛ/ 'tuiste van skoonfamilie',
en
B. /ni-kuale/
→ B. /ni-kwale/ H. /kx^hwalɛ/ 'patrys'
B.-/kûa/ → B.-/kŵa/ H.-/ʃwa/ 'sterf',
asook
B. /mu-pokû-ana/
→ B. /mu-pokŵana/ H. /mp^hɸk^hwana/ 'blinde persoontjie'

(b) B. /t/, byvoorbeeld

- B.-/tia/ → B.-/tya/ H.-/t^{sh}ɸja/ '(wip) stel',
asook

B. /ni-nati-ana/ → B. /ni-natyana/	H. /naɸj ^h ana/	'buffeltjie', maar ook
B. /mu-ti-ana/ → B. /mu-tyana/	H. /mɔrjana/	'boompie'
B. /ni-piti-ana/ → B. /ni-pitɣana/	H. /p ^h iɸj ^h ana/	'hiënatjie'
B. -/tivala/ → B. -/tiāla/ → B. -/tɣala/	H. -/sala/	'agterbly', asook
B. -/vambat-i-a/ → B. -/vambatɣa/	H. -/(ŋ)apɛsa/	' aantrek'
B. /vi-vambat-o-ana/ → B. /vi-vambatwana/	H. /sɿ(ŋ)aparwana/	'kledingstukkie'
B. -/tualala/ → B. -/twala/	H. -/rwala/	'dra'
B. /vu-tūa/ → B. /vu-tŵa/	H. /βoswa/	'pap', asook
B. /li-tū-ana/ → B. /li-tŵana/	H. /lɿrwana/	'wolkie', maar
B. /ma-tū-ana/ → B. /ma-tŵana/	H. /maɸj ^h wana/	'wolkies'

(c) B. /p/, byvoorbeeld

B. -/pia/ → B. -/pya/	H. -/swa/	'nuut'
B. -/pīava/ → B. -/pɣava/	H. -/p̄i(j)ɿla/	'vee', en
B. -/pīa/ → B. -/pɣa/	H. -/kx ^h wa/	'spuug', asook
B. /li-kopi-ana/ → B. /li-kopɣana/	H. /lɿkɔpɣjana/	'handpalmpie'
B. /ni-pepo-ana/ → B. /ni-pepwana/	H. /p ^h ɿpɣjana/	'windjie'
B. -/puaŋga/ → B. -/pwaŋga/	H. -/p ^h jaɰa/	'breek', en
B. -/pua/ → B. -/pwa/	H. -/p̄j ^h a/	'opdroog', asook
B. -/lip-u-a/ → B. -/lipwa/	H. -/lɿpɣja/	'betaal word'
B. -/pūana/ → B. -/pŵana/	H. -/ɸs ^h wana/	'lyk soos'

(d) B. /v/, byvoorbeeld

B.-/via/ → B.-/vya/	H.-/ja/	'gaan'
B. /mu-lov-i-ana/ → B. /mu-lov _v ana/	H. /m _l ɔ _v ɔ _w ana/	'towernaartjie'
B.-/vua/ → B.-/vwa/	H.-/wa/	'val',
en		
B. /ni-vuena/ → B. /ni-vwena/	H. /kwɛna/	'krokodil'
B. /ni-vov _u -ana/ → B. /ni-vov _w ana/	H. /k _v ɔ _w ana/	'olifantjie'

(e) B. /l/, byvoorbeeld

B. /ni-kwale-ana/ → B. /ni-kwalyana/	H. /k ^h waljana/	'patrysie'
B.-/lia/ → B.-/lja/	H.-/lja/	'eet'
B.-/vil-i-a/ → B.-/vil _v a/	H.-/βid _v ɔa/	'roep'
B.-/liuka/ → B.-/li _v uka/	H.-/t _v so _v na/	'opstaan'
B.-/lua/ → B.-/lwa/	H.-/lwa/	'veg'
B.-/lûa/ → B.-/l _w a/	H.-/kwa/	'uitkom',
asook		
B. /ni-kûlû-ana/ → B. /ni-kûl _w ana/	H. /k ^h ud _v ɔwana/	'skilpadjie'

(f) B. /v/, byvoorbeeld

B.-/viala/ → B.-/vyala/	H.-/βjala/	'plant',
maar ook		
B. /ni-vuluve-ana/ → B. /ni-vulu _v yana/	H. /kolod _v ɔwana/	'varkie'
B.-/viala/ → B.-/v _v iala/	H.-/t _v swala/	'geboorte skenk',
asook		
B. /ni-vuv-o-ana/ → B. /ni-vu _v wana/	H. /k _o βjana/	'kombersie'
B. /ni-vua/ → B. /ni-v _w a/	H. /{N}pja/	'hond',
maar ook		
B.-/vua/ → B.-/v _w a/	H.-/βja/	Besitlike part. Klas 14
B.-/vûata/ → B.-/v _w ata/	H.-/t _v shwara/	' aantrek'
asook		

B. /ma-vû-ana/
→ B. /ma-vûwana/ H. /maβjana/ 'bietjie grond'

(g) B. /m/, byvoorbeeld

B. /li-limi-ana/
→ B. /li-limyana/ H. /lɪlɪɣwana/ 'tongetjie'

B. /m/ + /i/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;

B. /li-tûmo-/ana/
→ B. /li-tûmwana/ H. /lɪruɣwana/ 'spiesie'

B.-/mue/ → B.-/mwe/ H.-/ɲɛɲɛla/ 'glimlag'

maar ook

B. /mu-vak-o/
→ B. /mwako/ H. /ɲwakɔ/ 'huis'

B.-/mûa/ → B.-/mûwa/ H.-/nwa/ 'drink'

(h) B. /n/, byvoorbeeld

B. /li-niaŋga/
→ B. /li-nyangga/ H. /lɪnaka/ 'horing',

en

B. /li-niota/
→ B. /li-nyota/ H. /lɪɲɔra/ 'dors'

B. /n/ + /i/ : geen voorbeelde is teëgekome nie;

B. /ni-kan-o-ana/
→ B. /ni-kanwana/ H. /kʰanwana/ 'ontkenninkie'

B.-/von-u-a/
→ B.-/vonwa/ H.-/βɔnwa/ 'gesien word'

B. /n/ + /û/ : geen voorbeelde is teëgekome nie.

(i) B. /k/ - die volgende voorbeeld is gevind:

B. /li-viko-ana/
→ B. /lɪ-vikwana/ H. /lɪ(ɲ)itʰwana/ 'ogie'

B. /mu-kua/
→ B. /mu-kwa/ H. /mɔtʰwa/ 'termiet'

(j) B. /y/ - die volgende voorbeeld is teëgekome:

B.-/yûa/ → B.-/yûwa/ H.-/tʰwa/ 'hoor'

(k) B. /ŋg/ - die volgende voorbeeld is gevind:

B.-/kaŋgîa/
→ B.-/kaŋgîa/ H.-/tʰadʒa/ 'opgooi'

(l) B. /nt/ - die volgende voorbeeld is teëgekome:

B. /mu-ntu-ana/
→ B. /mu-ntwana/ H. /mɔtʰwana/ 'mensie'

(m) B. /nd/ - die volgende voorbeelde is gevind:

B. /mu-lindi-ana/		
→ B. /mu-lindyana/	H. /møllɔ ^z jana/	'klein gat'
B. /mu-tindi-ana/		
→ B. /mu-tindyana/	H. /møriɔ ^z jana/	'bietjie skaduwee'
B. /mu-landu-ana/		
→ B. /mu-landwana/	H. /mølaɔ ^z wana/	'probleempie'

(n) B. /mb/ - die volgende voorbeelde is teëgekrom:

B. /vi-vembe-ana/		
→ B. /vi-vembyana/	H. /sɿ(ʌ)/(j)ɿpjana/	'byltjie'
B. /yu-yumbi-ana/		
→ B. /yu-yumbyana/	H. /βupjana/ en H. /βuɸswana/	'bietjie meel'
B. /yu-limbo-ana/		
→ B. /yu-limbwana/	H. /βøllɿpjana/ en H. /βøllɿɸswana/	'bietjie voëlent'

4.3.4 Oer-Bantoe konsonante voorafgegaan deur die vokaal /i/ van Klas 5

(a) B. /k/, byvoorbeeld

B. /li-kopɿ/	H. /lɿxɿpɿ/	'handpalm'
B. /li-kumi/	H. /lɿsøml/	'tien'
B. /li-kuta/	H. /lɿŋøra/	'heining'
B. /li-kŋa/	H. /lɿŋu/	'die dood'

(b) B. /t/, byvoorbeeld

B. /li-tambo/	H. /lɿrapɿ/	'been'
B. /li-tŋmo/	H. /lɿrumɿ/	'spies'
B. /li-tŋ/	H. /lɿru/	'wolk'

(c) B. /p/, byvoorbeeld

B. /li-papu/	H. /lɿɸs ^h waɸo/	'long'
B. /li-piɸva/	H. /lɿɸika/	'klip'

(d) B. /v/, byvoorbeeld

B. /li-viko/	H. /lɿ(ʌ)it ^h ɿ/	'oog'
--------------	-----------------------------	-------

(e) B. /l/, byvoorbeeld

B. /li-limi/	H. /lɿllɿml/	'tong'
--------------	--------------	--------

	B. /li-l <u>u</u> va/	H. /l ₁ l ₀ βa/	'blom'
(f)	B. / <u>v</u> /, byvoorbeeld		
	B. /li- <u>v</u> e ₁ le/	H. /l ₁ β ₁ l ₁ l ₁ /	'bors (van 'n vrou'
	B. /li- <u>v</u> oko/	H. /l ₁ ʃ ₁ s ₁ p ₁ ŋ ₁ /	'arm'
(g)	B. / <u>k</u> /, byvoorbeeld		
	B. /li- <u>k</u> aka/	H. /l ₁ ʔ ₁ ^h aŋa/	'wang'
(h)	B. / <u>t</u> /, geen voorbeeld is gevind nie.		
(i)	B. / <u>y</u> /, byvoorbeeld		
	B. /li- <u>y</u> amba/	H. /l ₁ ʔ ₁ tapa/	'klip'
(j)	B. / <u>l</u> / - geen voorbeeld is gevind nie.		
(k)	B. / <u>m</u> / - geen voorbeeld is teëgekome nie.		
(l)	B. / <u>n</u> /, byvoorbeeld		
	B. /li- <u>n</u> ala/	H. /l ₁ ŋala/	'nael'
	B. /li- <u>n</u> iaŋga/	H. /l ₁ ŋaka/	'horing'
	B. /li- <u>n</u> iota/	H. /l ₁ ŋ ₁ ɔ ₁ ra/	'dors'

4.4 NASAALVERBINDINGS

Die primêre nasaalverbindinge van Oer-Bantoe waarvoor daar wel Hananwa-reflekse gevind is, sowel as dié waarvoor geen reflekse gevind kon word nie, word in 4.4.1 hieronder aangehaal. 4.4.2 bevat 'n lys van sekondêre nasaalverbindinge. Beide die genoemde onderafdelings van 4.4 is op dieselfde wyse as wat vroeër in hierdie hoofstuk gevolg is, georganiseer volgens die vokaal wat op 'n bepaalde Oer-Bantoe konsonant volg.

4.4.1 Primêre nasaalverbindinge

(a)	B. / <u>ŋ</u> /, byvoorbeeld		
	B. /li- <u>ŋ</u> iaŋga/	H. /l ₁ ŋaka/	'horing'

gevorm deur die aanvoeging van die refleksief (B.-/vî/-) of die voorwerpskakel van die eerste persoon enkelvoud (B.-/ni/-). Volgens Meinhof (1932: 61, 68) is die effek van laasgenoemde twee morfeme op die daaropvolgende konsonant dieselfde as dié van die klasprefiks van Klas 9.

(a) B. /ni/ + /k/, byvoorbeeld

B. /ni-kaŋga/	H. /Kx ^h aka/	'tarentaal'
B. /ni/ + /ke/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni/ + /ko/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni/ + /ki/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni/ + /kî/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni-kuku/	H. /Kx ^h oŋo/	'hoender'
B. /ni-kûlû/	H. /k ^h ulu/	'skilpad'

(b) B. /ni/ + /t/, byvoorbeeld

B. /ni-tava/	H. /t ^{sh} aβa/	'berg'
B. /ni/ + /te/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni/ + /to/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni/ + /ti/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni-tîl-o/	H. /tʃ ^h ilɔ/	'maalklip'
B. /ni/ + /tu/ :	geen voorbeelde is teëgekome nie;	
B. /ni-tûnd-o/	H. /t ^{sh} ud ^z ɔ/	'les'

(c) B. /ni/ + /p/, byvoorbeeld

B. /ni-pala/	H. /p ^h ala/	'rooibok'
B. /ni-pepo/	H. /p ^h ɛ̄ɔ̄/	'die wind'
B. /ni-poku/	H. /p ^h ɔk ^h u/	'eland'
B. /ni/ + /pi/ :	geen voorbeelde is teëgekome nie;	
B. /ni-pîtî/	H. /p ^h iri/	'hiëna'
B. /ni/ + /pu/ :	geen voorbeelde is teëgekome nie;	
B. /ni/ + /pû/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	

(d) B. /ni/ + /v/, byvoorbeeld

B. /ni-vaŋga/	H. /vaka/	'dokter', maar
B.-/vi-vambata/	H. /ikap ₁ sa/	'self aantrek'
B.-/ni-vendela/	H. /{N}k ₁ d ₁ la/	'vir my kuier'
B. /ni/ + /vo/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni/ + /vi/ :	geen voorbeelde is gevind nie;	
B. /ni-vî/	H. /{N}d ₃ i/	'vlieg'

B. /ni-vulu <u>v</u> e/	H. /kələβ ₁ ε/	'vark', maar
B. /ni-vuki/	H. /nos ₁ l/	'by'
B. /ni-vû/	H. /{N}ku/ → /kwana/(dimunitief)	'skaap'

(e) B. /ni/ + /l/, byvoorbeeld

B. /ni-lala/	H. -/d ^z ala/	'oud'
B. /ni/ + /le/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /ni-lot-o/	H. /d ^z pr ₁ o/	'droom'
B. /ni-lim-o/	H. /d ^z lm ₁ o/	'landbou'
B. /ni/ + /lî/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. /ni-lua/	H. /{N}d ^z wa/	'geveg'
B. /ni/ + /lû/ : geen voorbeelde is gevind nie.		

(f) B. /ni/ + /v/, byvoorbeeld

B. /ni-v <u>a</u> la/	H. /pal ₁ o/	'getal'
B. /ni-v <u>e</u> vû/	H. /p ₁ εu/	'saad'
B. /ni-v <u>o</u> vo/	H. /p ₁ (a) ₁ o/	'bul'
B. /ni-v <u>i</u> lî/	H. /p ₁ li/	'twee'
B. /ni/ + /vî/ : geen voorbeelde is teëgekom nie;		
B. /ni-v <u>u</u> lî/	H. /puli/	'bok'
B. /ni-v <u>û</u> la/	H. /pula/	'reën'

4.4.3 Gepalataliseerde konsonante in nasaalverbindings

4.4.3.1 Verbindings binne woordstamme

(a) B. /ŋg/, byvoorbeeld

B. /v <u>i</u> -va <u>ŋ</u> ga/	H. /s ₁ (a)a ₁ ga/	'hand'
B. / <u>ŋ</u> g/ + /e/ : geen voorbeelde is teëgekom nie;		
B. /li-ko <u>ŋ</u> go/	H. /l ₁ ko ₁ g ₁ o/	'muis'
B. / <u>ŋ</u> g/ + /i/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. / <u>ŋ</u> g/ + /î/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. / <u>ŋ</u> g/ + /u/ : geen voorbeelde is gevind nie;		
B. / <u>ŋ</u> g/ + /û/ : geen voorbeelde is gevind nie.		

(b) B. /nd/ - die volgende voorbeeld is gevind:

B. /mu-v <u>nd</u> e/	H. /m ₁ (a) ₁ ε ₁ ts ₁ ε/	'maanhaar'
-----------------------	---	------------

4.4.3.2 Verbindings buite woordstamme

(a) B. /ni/ + /k/ - die volgende voorbeelde is gevind:

B. /ni- <u>ka</u> /	H. /{N} t ^h a/	'punt'
B. /ni- <u>koko</u> /	H. /t ^h o ₁ o ₁ /	'kop'

(b) B. /ni/ + /t/ - die volgende voorbeeld is gevind:

B. /ni- <u>tano</u> /	H. -/t ^h an ₁ /	'vyf'
-----------------------	---------------------------------------	-------

(c) B. /ni/ + /y/ - die volgende voorbeelde is teëgekem:

B. /ni- <u>vala</u> /	H. /tala/	'hongerte'
B. /ni- <u>yovû</u> /	H. /t ₁ ou/	'olifant'
B. /ni- <u>yila</u> /	H. /t ₁ la/	'pad'
B. /ni- <u>yuvu</u> /	H. /t ₁ (a)u/	'boontjie'

4.4.4 Nasaalverbindings voor semivokale

Die volgende voorbeelde dien as illustrasie:

(a) B. /mb/, byvoorbeeld

B. / <u>vi</u> -vembe-ana/ → B. / <u>vi</u> -vembyana/	H. /s ₁ (a)ɸpjana/	'byltjie'
B. -/yumb-u-a/ → B. -/yumbwa/	H. -/βopja/	'gevorm word'
B. / <u>yu</u> -limbo-ana/ → B. / <u>yu</u> -limbwana/	H. /βol ₁ pjana/	'bietjie voëlent'
B. / <u>yu</u> -vûmbi-ana/ → B. / <u>yu</u> -vûmbyana/	H. /βupjana/	'bietjie meel'

(b) B. /nd/, byvoorbeeld

B. /li-kondo-ana/ → B. /li-kondwana/	H. /l ₁ k ₁ o ₁ d ² wana/	'voetjie'
B. /mu-lindi-ana/ → B. /mu-lindyana/	H. /m ₁ ol ₁ d ² jana/	'klein gat'
B. /mu-tîndî-ana/ → B. /mu-tîndyana/	H. /m ₁ orid ² jana/	'bietjie skaduwee'
B. /mu-landu-ana/ → B. /mu-landwana/	H. /m ₁ olad ² wana/	'foutjie'

AANHANGSEL A

HANANWA-TEKSTE

Die volgende tekste is op band opgeneem en foneties getranskribeer nadat die bande teruggespeel is in die linguistieklaboratorium van die Universiteit van Suid-Afrika. Vier tekste asook die naam van die proefpersoon wat vir die betrokke teks verantwoordelik was, 'n vertaling van die teks en 'n fonetiese transkripsie van die teks, word ingesluit.

1. Silas Rapanyane: Hê re t̥haba kgômo

Hê re t̥haba kgômo re bidža bakgalabyê ba hêso ba kgobokana. Ra t̥haba kgômo yêla ra bua ra ntšha dithô. Hê di senô kwa byalo ka moraho thôhô e ya hapêwa. E hapêwa le dikgwaṭa dža hapêwa dža lêwa ke bakgalabyê le basemana, badisa ba dikgômo. Ka moraho ra džea mokgopha ra o fala ra o bapola ra o fala. Ka moraho re fala ka dipêṭô. Hê re senô fêdža ka dipêṭô re o loka mafika ra kgoṭha. Hê re senô fêdža ho kgoṭha ke mphêla môla o ya suiwa re ya hapara.

Wanneer ons bees slag

Wanneer ons 'n bees slag roep ons ons ou manne bymekaar. Ons slag dan die bees af en sny dit in stukke. As dit dan so in stukke gesny is, word die kop daarna gekook. Dit, tesame met die pote word gekook en dan geëet deur die ou mans en die seuns (synde) die beeswagters. Daarna neem ons die vel, krap die nerwe af, spalk dit oop en krap weer die nerwe af. Daarna krap ons met die krappers. Wanneer ons klaar is met die krappers, kry ons klippe gereed en dan skuur ons. Nadat ons klaar geskuur het, is dit klaar en dan word die vel gebrei en dan trek ons (dit) aan.

Fonetiese transkripsie

[h̥ r̥] t̥haba k̥gômo r̥ | bidža bakgalabʲj̥ ba h̥eso ba k̥gobokana //

ra t̥h̥aβa k̥x̥h̥omo j̥ela ra βua ra t̥t̥h̥a li t̥sh̥o // ŋ̥e li sl̥no gwa
 β̥jaɔ ka m̥oraβ̥o t̥h̥oβ̥o l̥ ja ŋ̥ap̥ewa // l̥ ŋ̥ap̥ewa l̥ li x̥waɔa d̥za
 ŋ̥ap̥ewa d̥za l̥ewa kl̥ β̥axalaβ̥j̥e l̥ β̥asɫmana / β̥alisa β̥a li x̥omo //
 ka m̥oraβ̥o ra d̥zɫja m̥ox̥op̥ha ra o ɔ̥ala ra o β̥ap̥ola ra o ɔ̥ala //
 ka m̥oraβ̥o r̥l̥ ɔ̥ala ka li p̥e t̥o // ŋ̥e r̥l̥ sl̥no ɔ̥ed̥za ka li p̥e t̥o r̥l̥ o
 l̥oka maɔ̥ika ra x̥o t̥ha // ŋ̥e r̥l̥ sl̥no ɔ̥ed̥za ŋ̥o k̥x̥h̥o t̥ha kl̥ m̥p̥h̥ela
 moɫa o ja ɔ̥uiwa r̥l̥ ja ŋ̥ap̥ara //]

2. Monoko Sekuba: Ho dia byala

Re t̥sh̥ela mabêlê mēêtseng a mela. Ra re ho a t̥sh̥ela, ka boseho
 ra a ruêsêd̥za ra a anola ra a ruêsêd̥za. Ha a medže re a nt̥sha re
 a anêha ra a anêha ra re ho ôma. Ra sila ka maɔ̥apa ka t̥sh̥ilô fa
 leɔ̥ap̥eng. Maisheho, hê re fêdid̥žê rô kgwa mēêtse re a rathola ra
 re ho rathola, ka boseho bya bela. Hê bo bedže re a hapeya ka
 pidža ya Sesotho. Rena re sa dia ka pidža ya Sesotho ra hapeya
 ka pidža yêla ya Sesotho ka boseho re ya fêd̥za. Re ya homêla re
 fêd̥za ho homêla bo etsha bo ya t̥h̥o t̥uwa. Re ya t̥h̥o t̥a ra bidža
 bakgalabyê ba nwa byala byôla.

Om bier te maak

Ons gooi die sorghum in water en dit loop uit. Die volgende dag,
 nadat ons dit in die water gegooi het, haal ons dit uit, en dek
 dit toe. Wanneer dit uitgeloop het, haal ons dit uit en sprei
 dit oop dat dit droog word. Ons maal dit dan met maalklippe op
 'n maalklip. Daarna, nadat ons klaar gemaak het, gaan haal ons
 water en meng die meel en water en die volgende dag gis dit. Na-
 dat dit begin gis het, brou ons dit in 'n tradisionele Sotho-pot
 Ons gebruik nog 'n tradisionele Sotho-pot en ons kook met daardie
 Sotho-pot en die volgende dag maak ons klaar. Ons voeg die laaste
 gis by. Nadat ons die laaste gis bygevoeg het, word die bier
 teen dagbreek gefiltreer. Ons filtreer die bier en roep dan die
 ou manne en hulle drink dan daardie bier.

Fonetiese transkripsie

[r̥l̥ t̥sh̥ela maβ̥eɫ̥e m̥e t̥sɫ̥ a m̥la // ra r̥l̥ ŋ̥o a t̥sh̥ela / ka
 β̥osɫ̥o ra a ruês̥d̥za ra a ɔ̥ola ra a ruês̥d̥za // ŋ̥a a m̥ɫ̥ɫ̥ r̥l̥
 a t̥t̥h̥a r̥l̥ a an̥a ra a an̥a ra r̥l̥ ŋ̥o ɔ̥ma // ra sila ka maɔ̥apa

ka t̃^hil̃ɔ ɸa l̃ɰapeh̃ // maisl̃h̃o r̃e r̃l ɸe^lid̃z̃e / r̃o k̃x̃hwa
me^ts̃l r̃l a ra^tsh̃ola ra r̃l h̃o ra^tsh̃ola // ka βosl̃h̃o β̃ja β̃la //
r̃e βo β̃d̃z̃l r̃l a ap̃ja ka pid̃za ja sl̃s̃ot̃sh̃o // r̃lna r̃l sa lia
ka pid̃za ja sl̃s̃ot̃sh̃o ra ap̃ja ka pid̃za j̃ela ja sl̃s̃ot̃sh̃o ka
βosl̃h̃o r̃l ɸe^dza // r̃l ja h̃om̃ela r̃l ɸe^dza h̃o h̃om̃ela βo l̃t̃sh̃a βo
ja t̃^ho^uwa // r̃l ja t̃^ho^ura ra βid̃za βak̃x̃halaβ̃j̃e βa ñwa β̃jala
β̃j̃ola //]

3. Silas Rapanyane: Ho haha ñt̃o

H̃o re thoma ho haha ñt̃o ya Sesotho re ya kwa ñh̃eng re r̃ema
dithada. Ra r̃ema dithada ra r̃o boya ka dithada d̃z̃ela ra di
kaba ra di kaba ra di o^tolola. Byale h̃ola di o^tolohil̃e ra h̃epa
melede ra di j̃ep̃ela. Re e^dza ka dipal̃el̃o ra bal̃ela ñt̃o ỹela.
Ra r̃o e bal̃ela maiseho ra e palaka. Re r̃ema dithada d̃za mere
kwa 's̃oding re rad̃o e palaka. Ra kga byanye ra e rul̃ela. Ke
ỹona ñt̃o ya Sesotho. Re bid̃za basadi. Ba b̃oda ba d̃z̃eya mal̃ok̃o
le mabu ba b̃oda ba b̃oda.

Om 'n huis te bou

Wanneer ons begin om 'n Sotho-huis te bou, gaan ons veld toe om
latte te kap. Ons kap dan die latte waarna ons daarmee terug-
keer en dit skoonmaak en skoonmaak en dan reguit maak. Nadat
dit reguit gemaak is, grawe ons gate en plant ons dit in. Ons
gebruik die latte en sit dan vir die huis deklatte op. Nadat ons
die deklatte opgesit het, dek ons dit die volgende dag toe. Ons
kap latte van bome in die bos wanneer ons dit wil dek. Dan pluk
ons dekgras en dek die huis. Dit is (dan) 'n tradisionele Sotho-
hut. Ons roep die vrouens. Hulle pleister, neem nat beesmis en
grond en pleister en pleister.

Fonetiese transkripsie

[h̃o r̃l t̃^{sh}oma h̃o h̃aha ñt̃o ja sl̃s̃ot̃sh̃o r̃l ja kwa ñh̃eng r̃l r̃ema
lit̃shad̃za // ra r̃ema lit̃shad̃za ra r̃o βoja ka lit̃shad̃za d̃z̃ela
ra li gaba ra li gaba ra li o^tolola // β̃jal̃ h̃ola li o^tolohil̃e
ra h̃epa ml̃l̃d̃z̃l ra li j̃ep̃ela // r̃l e^dza ka dipal̃el̃o ra bal̃ela
ñt̃o j̃ela // ra r̃o l̃ bal̃ela maisl̃h̃o ra l̃ palaka r̃l r̃ema lit̃shad̃za
d̃za ml̃r̃l kwa s̃o^lih̃ r̃l rad̃zo l̃ palaka // ra k̃x̃ha β̃jañl̃ ra l̃
rul̃ela // kl̃ j̃ona ñt̃o ja sl̃s̃ot̃sh̃o // r̃l βid̃za basadi βa β̃d̃za

βa d̄z̄l̄ja ma_{l̄}o_{k̄}o_{l̄} l̄ maβu βa βo_{d̄}z̄a βa βo_{d̄}z̄a //]

4. Jane Kgorane: Ho džewa

Kgalê motho ha a ba a džewa o ba a nyakwa ke bakgalabyê ba bolesohana ba ya ka kwa habô monyana ba țwana le batswadi ba bomonyana. Hê ba dumêlêlana dilô dzê ka moka dža phêthêha. Wa nô tseba hore ke ngwêdži ya mokêdê. Wa ța wa hola wa bô monyana. Monna yô a ța a ho tšhabolola. Ho țoha ho tšhabololêng ba ho nywala. Ba ho hôrôsa ka Sesotho. Ba bina koša dža Sesotho wa sepela wa ya ka lapêng la bomoțhanka. Ke hōna o ilê bohadi ba rwele mabyalwa ka dikgapa.

Om getrou te word

Lank gelede, as 'n persoon wou trou, was sy opgesoek deur die ou manne aan die bruidegom se kant, wat gewoonlik na die familie van die meisie wat wou trou gegaan het. Hulle kom dan ooreen met die ouers van die bruid. Wanneer hulle oor al hierdie dinge ooreengekom het, is die ooreenkoms gesluit. Jy weet dan jy is die bruid van so-en-so. Dan word jy groot en word 'n meisie. Hierdie man kom dan en "ontvrees"1) jou. Na die ontvresing trou hulle jou. Hulle laat jou arriveer op die tradisionele Sotho-manier. Hulle sing tradisionele Sotho-liedere en jy loop en gaan na die jongman se lapa. Dan is jy na die skoonouers toe en hulle dra bier met kalbasse.

Fonetiese transkripsie

[k̄x̄h̄a_{l̄}e mo_{t̄}sh̄o ŋa a βa a d̄z̄l̄wa o βa a na_{k̄}wa βa k̄x̄h̄a_{l̄}a β_{l̄}j̄e βa βo_{l̄}l̄ḡo_ŋa βa ja ka k̄wa ŋa β_o monana βa țwana l̄ βa t̄swa_{l̄}i βa βo_{mo}na βa ɬu_{m̄}e_{l̄}e_{l̄}ana l̄i_{l̄}o d̄z̄e ka moka d̄za ph̄t̄sh̄e_ŋa // wa n̄o t̄s_{l̄}βa ŋo_{r̄}l̄ k̄l̄ ŋw̄e_{d̄}z̄i ja mo_{k̄}e_{d̄}z̄e // wa ța wa ŋo_{l̄}a wa β_o monana // monna j̄o a ța a o t̄_{h̄}a βo_{l̄}o_{l̄}a // ŋo t̄o_ŋa ŋo t̄_{h̄}a βo_{l̄}o_{l̄}e_{h̄} βa ŋo ŋwala // βa o ŋo_{r̄}o_sa ka s_{l̄}ḡo_{t̄}sh̄o // βa βina k̄o_sa d̄za s_{l̄}ḡo_{t̄}sh̄o wa s_{l̄}p̄l̄a wa ja ka lape_{h̄} la βo_{mo}ț_{h̄}a_ŋka // k̄l̄ ŋo_na o ile βo_ŋa_{l̄}i βa rw̄l̄l̄ ma β_{l̄}j̄a_lwa ka li_{k̄}x̄h̄a_βa //]

VOETNOTA

- 1) Uit die verduideliking van bejaarde vroulike informante is afgelei dat die "ontvresing" daarop neerkom dat die bruid van haar maagdelikheid ontnem word.

LITERATUURLYS

- Akhmanova, O.
 1971 Phonology, Morphonology, Morphology. N.V. Publishers, The Hague.
- Anderson, S.R.
 1974 The Organization of Phonology. Academic Press Inc., New York.
- Bantu
 1955 Streeknuus - n Nuwe Tuiste. Maart, p. 59.
- Baumbach, E.J.M.
 1981 Tsonga Phonetics and Sound Changes (With Exercises) (2nd. Ed.). J.L. van Schaik (Pty) Ltd, Pretoria.
- Bourquin, W.
 1969 Neue-Ur-Bantu-Wortstämme (reprint). Kraus Reprint, Nendeln, Liechtenstein.
- Departement van Bantoe-Onderwys
 1976 Noord-Sotho Terminologie en Spelreëls, No. 3. Staatsdrukker, Pretoria.
- Departement van Samewerking en Ontwikkeling
 s.j. History of Malaboch; Kibi and Mapene. Lêer no. 37/93, pp. 1-6. Afdeling Etnologiese Dienste, Pretoria.
- Doke, C.M.
 1954 The Southern Bantu Languages. Oxford University Press, London.
- Du Plessis, J.A.
 1963 Die Morfologie van die Naamwoord en die Voornaamwoord in die Sothotale. M.A. Verhandeling, Universiteit van Pretoria, Pretoria.
- Franz, G.H.
 1939 Mmalebogo. Die Huisgenoot, Februarie, pp. 35, 89, 91.
- Fromkin, V. & Rodman, R.
 1983 An Introduction to Language (3rd ed.). Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Guthrie, M.
 1948 The Classification of the Bantu Languages. Oxford University Press, London.

- Hyman, L.M.
1975 Phonology: Theory and Analysis. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- International Phonetic Association
1963 The Principles of the International Phonetic Association. (Reprint). Department of Phonetics, University College, London.
- Jones, D.
1967 The Phoneme: Its Nature and Use (3rd ed.). W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge.
- Jakobson, R. & Halle, M.
1980 Fundamentals of Language (4th ed.). Mouton Publishers, The Hague.
- Kopp, G.A., Kopp, H.G. & Angelocci, A.
1967 Visible Speech Manual. Wayne State University Press, Detroit.
- Krige, J.D.
1937 Traditional Origins and Tribal Relationships of the Northern Transvaal. Bantu Studies, Vol. 11, pp. 321-357.
- Kruger, F.
1937 Tlokwa Traditions. African Studies, Vol. XI, pp. 85-115.
- Lombard, D.P.
1985¹⁾ Introduction to the Grammar of Northern Sotho. J.L. Van Schaik Limited, Pretoria.
1985²⁾ Studiegids 1 vir NSE201-W (Klankleer). Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria.
- Martinet, A.
1955 Functional Phonetics (Three Lectures delivered before the University of London in 1946). Reprint. Basil Blackwell, Oxford.
- Meinhof, C.
1932 Introduction to the Phonology of the Bantu Languages (Translated, revised and enlarged in collaboration with the author and Dr. Alice Werner by N.J. Van Warmelo). Dietrich Reiner/Ernst Vohsen, Berlin.
1948 Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantu-sprachen. Eckardt & Messtorff, Hamburg.

- Mokgokong, P.C.
 1966 A Dialect-geographical Survey of the Phonology of the Northern Sotho Area. M.A. Dissertation, University of South Africa, Pretoria.
- Rae, C.
 1898 Malaboch; or Notes from my Diary on the Boer Campaign of 1894. Juta, Cape Town.
- Roberts, N.
 1916 The Bagananoa or Ma-laboch: Notes on their early History, Customs, and Creed. South African Journal of Science, Vol. 12, nr. 7, pp. 241-256.
- Schane, S.A.
 1973 Generative Phonology. Prentice-Hall Inc, Englewood Cliffs.
- Sonntag, C.
 1983 My Friend Maleboch, Chief of the Blue Mountains, Adapted and translated from the German by Konrad Sonntag. KCG Sonntag, Pretoria.
- Trott, W.
 1934 Babirwa. Tšhupa-Mabaka, pp. 34-35.
- Trubetzkoy, N.S.
 1969 Principles of Phonology (Translated by Christine A.M. Baltaxe from Grunzüge der Phonologie 1962). University of California Press, Berkeley & Los Angeles.
- Van Loggerenberg, J.C.
 1961 n Fonologiese Vergelyking van die Sothotale met Oer-Bantoe. M.A. Verhandeling, Universiteit van Pretoria, Pretoria.
- Van Rensburg, M.C.J., Van Wyk, E.B. & Steyn, J.C.
 1974 Taalseminaar 1973: T.G.G.: n Eerste Oorsig. A.D. de V. Cluver (Red.). Mc. Graw-Hill, Johannesburg.

- Van Warmelo, N.J.
- 1935 A Preliminary Survey of the Bantu Tribes of South Africa. Government Printer, Pretoria.
- 1937 Tshivenda-English Dictionary. Ethnological Publications, Vol VI. Government Printer, Pretoria.
- 1940 The Copper Miners of Musina and the early History of the Zoutpansberg. Vernacular accounts by S.M. Dzivhani, M.F. Mamadi, M.M. Motenda a.o.. Government Printer, Pretoria.
- 1953 Die Tlokwa en Birwa van Noord-Transvaal. Staatsdrukker, Pretoria.
- Van Wyk, E.B.
- 1969 Die Indeling van die Sotho-Taalgroep. Ethnological and Linguistic Studies in Honour of N.J. van Warmelo. Department of Bantu Administration and Development, Ethnological Section, Pretoria.
- 1979 Praktiese Fonetiek vir Taalstudente: 'n Inleiding (2de druk). Butterworth, Durban.
- Vercueil, F.C.
- 1966 Die Klank- en Vormleer van Phalaborwa. M.A. Verhandeling, Universiteit van Pretoria, Pretoria.
- Weidemann, N.C.
- 1946 Die Malaboch-oorlog (1894). Historiese Studies, Jaargang 7, pp. 1-48.
- Wentzel, P.J. & Muloiwa, T.W.
- 1982 Verbeterde Drietalige Woordeboek - Venda-Afrikaans-Engels. Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria.
- Ziervogel, D., Louw, J.A., Ferreira, J.A., Baumbach, E.J.M. & Lombard, D.P.
- 1967 Handboek vir die Spraakklanke en Klankveranderinge in die Bantoetale van Suid-Afrika. Ziervogel, D. (Red.). Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria.
- Ziervogel, D. & Mokgokong, P.C.
- 1975 Groot Noord-Sotho Woordeboek. J.L. Van Schaik Bpk./Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria.